LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
16 8 '14

Theotes kai theia

ΘΕΟΤΗΣ ΚΑΙ ΘΕΙΑ
Dioikesis
ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ

ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΝ ΗΘΙΚΗΝ
ΠΑΡ ΑΙΣΧΥΛΩι.

ΕΝΑΙΣΙΜΟΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Δ. ΠΕΜΑ Pemas
ΕΚ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΕΞΕΤΑΣΘΕΙΣΑ ΚΑΙ ΕΓΚΡΙΘΕΙΣΑ ΤΗι 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 1888

ὑπὸ

E. HITZIG και **H. BLÜMNER**
τακτικῶν καθηγητῶν τῆς κλασικῆς φιλολογίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ
τῆς Ζυρίχης.

"Καὶ δὶς γάρ τοι καὶ τρίς φασι καλὸν εἶναι
τὰ καλὰ λέγειν τε καὶ ἐπισκοπεῖσθαι."
Πλάτ. Γοργ. 498 E.

LEIPZIG
GUSTAV FOCK
1889.

Imprimatur.

Prof. Dr. Kaegi,
Dekan d. Philos. Fakultät.
Zürich.

ΤΩι ΦΙΛΤΑΤΩι ΜΟΙ ΑΔΕΛΦΩι

ΘΕΟΧΑΡΕΙ

ΚΑΙ

ΤΗι ΙΕΡΑι ΣΚΙΑι ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΜΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

Δ. Φ. ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΟΥ

ΑΝΑΤΙΘΕΤΑΙ.

Curriculum vitae.

Ich bin geboren den 29. September 1862 in Monastir in Macedonien, wo meine Eltern, in ihren jungen Jahren aus Epirus fliehend, sich niedergelassen hatten. Schon vor meiner Geburt war mein Vater ins Grab gesunken; so wurde meine erste Erziehung von meiner Mutter und meinen zwei älteren Brüdern geleitet. In meinem neunten Lebensjahr verlor ich auch die liebe Mutter; seitdem stand ich unter der Obhut meiner beiden Brüder, speciell des Erstgeborenen.

Rechtzeitig und ununterbrochen besuchte ich die Volksschule meiner Vaterstadt und dann das dortige Gymnasium. Im Jahre 1878 begab ich mich nach Saloniki, um bei dem damals in grossem Ruf stehenden Gymnasialdirekter Demetrios Demetriades, den leider der Tod in Chalke bei Constantinopel allzu früh dahinraffte, meine Gymnasialstudien zu vollenden. Nach Besuch der letzten zwei Gymnasialclassen absolvirte ich das dortige Gymnasium im Jahre 1880, und in demselben Jahre bezog ich die Universität in Athen, um mich dem Studium der classischen Philologie zu widmen. Nach vierjährigem Studium daselbst, während dessen ich die Vorlesungen der Herren Professoren Kumanudes, Paparrigopulos, Papadopulos und Pantazides besuchte, und an dem Seminar der Herren Professoren Kontos und Phintikles theilnahm, kam ich im Jahre 1884 nach München und immatriculirte mich an der Universität dieser Stadt. Ich hörte die Vorlesungen der Herren Professoren Christ (über Plato und Aristoteles, Metrik, griechische Literaturgeschichte), Schoell

(über griechische Alterthümer), Hertling (über Logik, Geschichte der Philosophie), Prantl (Geschichte der Philosophie) u. a. Im Wintersemester 1886/87 bezog ich die Universität Leipzig, um die Vorlesungen der Herren Professoren Gardthausen (über Griechische Geschichte) und Richter (über die Didaktik des Gymnasiums nebst Seminar) zu hören. — Im Sommersemester 1887 besuchte ich zum zweiten Male die Universität München.

Nicolaus D. Pemas.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

Αἰσχύλος ὁ Εὐφορίωνος, ὁ „παντὶ τῷ βίῳ κατὰ παιδείαν καὶ σωφροσύνην διαφέρων[1]" *εἶναι οὐ μόνον ὁ μεγαλοφυὴς πατὴρ τῆς τραγῳδίας ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ ὁποίου αὕτη, ὡς εὐστόχως ὁ* Carrière *ἐν τῷ „Προμηθεῖ" αὐτοῦ λέγει, ὥς τις πάνοπλος Παλλὰς ἀνέθορεν, ἀλλὰ μετὰ τοῦ τελειωτοῦ τοῦ δράματος Σοφοκλέους λάτρις εὐσεβὴς καὶ ἁγνὸς καὶ θερμὸς πρόμαχος τῆς θρησκείας τῆν πατέρων, ἐπὶ τῆς ἱερότητος τῆς ὁποίας μετ' ἀληθοῦς θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ αἰσθήματος καὶ ἰδιαζούσης αὐστηρᾶς καὶ μεγαλορρήμονοϛ λέξεως*[2]), *θεμελιοῖ τὸ μέγα οἰκοδόμημα ἠθικῆς ἐν τῷ κόσμῳ τάξεως.*

Παρὰ πᾶσαν ὅμως τὴν θεραπείαν τῆς παλαιᾶς θρησκείας ὁ Αἰσχύλος δὲν ἦτο τυφλὸς ὀπαδὸς αὐτῆς· τοὐναντίον ἐν ᾗ ἐποχῇ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἔτεινε πρὸς ἰδεώδη ἀντίληψιν τῆς θρησκείας[3]) *εἶναι ὁ πρῶτος καθηγεμὼν τῆς νέας ταύτης τάσεως. Μετὰ τοῦ μεγάλου θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς θεοσόφου αὐτοῦ σκέψεως ἐπεχείρησε ν' ἀνασώσῃ τὴν εἰς κενὴν καὶ ὅλως ἐξωτερικὴν λατρείαν ἐξοκέλλουσαν πάτριον θρησκείαν*[4]) *καὶ ἀπεπειράθη ν' ἀναστηλώσῃ τὸ ταλαντευόμενον θρησκευτικὸν φρόνημα ἐπὶ βάσεως μᾶλλον ἐμπέδου καὶ ἀσφαλοῦς.*

---

1) *Θεμιστ. ἐπιστ.* XI, 751 (*ἔκδ.* Hercher).

2) *Πλείονα παρὰ* O. Müller, Griech. Literaturg. (*ἔκδ.* Heitz) II, *σελ.* 100 *ἑ. καὶ* K. Sittl, Geschichte d. griech. Literatur bis auf Alexander d. Gr. 1887 *μέρ.* III, *σ.* 252 *ἑ. Παρ. Ἀθηναίῳ ὀνομάζεται σεμνότατος καὶ ὑπὸ τοῦ Προπερτίου* III, 30, 43 cothurno verba componens.

3) *Ἰδὲ* Bernhardy, Griech. Literaturgesch. I, *σ.* 423 *τῆς τρίτης ἐκδόσεως ἔνθα ἐν ἄλλοις λέγεται* „an die Culte des Götterthums und die Phantasmen der Mythologie trat unvermittelt ein neues Gebiet, die kritische Reflexion über die göttlichen Dinge".

4) Welcker, Griech. Götterlehre II, *σ.* 88.

Πῶς ὁ Αἰσχύλος ἐπεδίωξε τὸν σκοπὸν τοῦτον θὰ καταστῇ δῆλον ἐξ αὐτῶν τῶν θρησκευτικῶν και ἠθικῶν ἰδεῶν, ἅς παρ᾽ αὐτῷ εὑρίσκομεν.

Πρὸ τούτου ὅμως θέλομεν νὰ προτάξωμεν ἐνταῦθα τινὰ περὶ τῶν περιστάσεων καὶ τῆς ἐποχῆς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν ὁποίων ὁ ποιητὴς ἔζησε καὶ ἔδρασε, διότι οὕτω καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν ἰδεῶν ἐκείνων καταφανὴς γίνεται καὶ ὁ λόγος δι᾽ ὃν αὗται τοῦτον φέρουσι καταληπτὸς καθίσταται. Εἶναι δὲ τοῦτο τοσούτῳ μᾶλλον εὔλογον καὶ ἀναγκαῖον ὅσῳ αἱ θρησκευτικαὶ καὶ ἠθικαὶ τοῦ Αἰσχύλου ἰδέαι, αἱ τὰ ἔργα αὐτοῦ διαπνέουσαι, δὲν εἶναι ἄντικρυς γέννημα φιλοσοφίας συστηματικῆς ἀλλ᾽ ἀπόρροια αἰσθήματος θερμοῦ ἐκ στήθους ποιητικοῦ πηγάζουσα καὶ ἀχαλίνωτος ἐκχεομένη, διδασκαλία ἄλλως μὴ τεκμηριοῦσα μὲν μηδὲ δογματίζουσα ἀλλ᾽ ὅμως αὐθεντικὴ ἅτε ἀντλοῦσα τὸ κῦρος ἐκ τοῦ στόματος τῆς Μούσης.

Ὁ Αἰσχύλος εἶναι τέκνον τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ἦτο ἀνὴρ τέλειος κατὰ τὴν μεγάγην πάλην τῆς ἐλευθερίας, ἥν κάλλιστα ἠγωνίσατο[1]), κατὰ τοῦ βαρβαρικοῦ δεσποτισμοῦ. Φύσει μεγαλοφυὴς καὶ ἰδεώδους φρονήματος μεστός, συναπεκομίσατο ἐκ τῶν ὡραίων ἡμερῶν τῶν τροπαίων πᾶσαν τὴν ἠθικὴν ἐντύπωσιν τοῦ λαμπροῦ τέλους τῶν περσικῶν ἐκείνων πολέμων, καθ᾽ οὓς κατὰ Διόδωρον τὸν Σικελιώτην αἱ „ἐνδοξόταται νῖκαι καὶ κάλλισται ἧτται‘‘ τοὺς ἀνδρείους ἔστεφον. Διόπερ εὐλόγως δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν Αἰσχύλον πιστὸν καὶ ἀληθὲς παράδειγμα τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ αἰσθήματος τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ἡ νίκη τῆς ἐλευθέρας ἠθικῆς δυνάμεως κατὰ τοῦ ταπεινοῦ καὶ χαύνου ὄγκου καὶ ἡ πίστις εἰς θείαν δύναμιν εὐθύνουσαν τὰς τύχας τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀτόμων εἰς ἥν ἀπεδόθη ἡ ἀπόβασις τῶν πολέμων τούτων, ἐνίσχυσεν ἔτι μᾶλλον τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ καὶ τὸ αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας Οὕτω δ᾽ ἐν ἀπολαύσει τῶν ἀγαθῶν τῆς διασωθείσης ἐλευθερίας ἐκαλλιέργησε τὸ μέγα αὐτοῦ πνεῦμα καὶ ποιήσας τὰς μεγίστας ἠθικὰς ἰδέας τῆς ἀνθρωπότητος ὑπόθεσιν τῶν ἔργων αὐτοῦ, κατέστησε τὸ δρᾶμα κέντρον φιλοσοφικῆς θεωρίας της ἱστορίας καὶ τῆς θρησκείας.

[2]) Πρβλ. τὸν „βίον Αἰσχύλου, Σουΐδαν ἐν λ. Αἰσχύλος καὶ Παυσαν. I, 14, 4.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν πολιτικῶν τούτων περιστάσεων πάντως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μείνῃ ὁ Αἰσχύλος ὅλως ἄγευστος τῶν τότε ἐπιπολαζουσῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν διαφόρων ἀποχρώσεων αὐτῶν. Ἤδη ἡ ἀρχαιότης διέγνω καὶ ὑπετόπασε τὴν συνάφειαν τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὰς ἀρχὰς φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν, ὡς τοῦτο ἰδίως ὁ τοῦ Κικέρωνος χαρακτηρισμὸς τοῦ ποιητοῦ „non poeta solum sed etiam Pythagereus“[1]) *ἐμφαίνει. Ἐν ὅσῳ ὅμως λόγοι ἱστορικοὶ ἢ ἐξ αὐτῶν τῶν ἔργων τοῦ Αἰσχύλου ἀντλούμενοι παντάπασι λείπουσιν, εὐνόητον, ὅτι ἀνάγκη εἶναι ν' ἀποδοθῇ ἡ φράσις αὕτη τοῦ Κικέρωνος εἰς τὴν ἰδέαν ἠθικῆς τινος τάξεως τοῦ κόσμου, ἣν ἐν τοῖς δράμασιν τοῦ ποιητοῦ εὑρίσκομεν μᾶλλον*[2]) *ἢ εἰς ἀληθῆ τινα τοῦ ποιητοῦ μετοχὴν τῆς τῶν Πυθαγορείων διδασκαλίας*[3]).

Ὅτι δ' ὁ Αἰσχύλος δὲν ἐκοινώνησε τῶν κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν ἀναφυομένων ἀθεϊστικῶν ἰδεῶν, οἵας ἐπὶ παραδείγματι οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι ἐδίδασκον, καθίσταται κατάδηλον ἐκ τοῦ καθ' ὅλου θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ποιητοῦ. Μάλιστα εὐκαιρίας τυχούσης προσβάλλει ὁ ποιητὴς τοιαύτας ἀσεβεῖς ἀρχάς, ὡς ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι 363.

Δυσχερὲς τοὐναντίον εἶναι νὰ ὁρίσῃ τις μετὰ βεβαιότητος τὴν σχέσιν τοῦ Αἰσχύλου πρὸς τὰ μυστήρια, καθ' ὅσον αἱ εἰς ταύτην ἀναφερόμεναι διάφοροι εἰδήσεις καὶ αὐταὶ πρὸς ἑαυτὰς ἀντιφάσκουσι καὶ ταῖς θρησκευτικαῖς τοῦ ποιητοῦ ἰδέαις δὲν συνᾴδουσιν ἐν πᾶσιν.

Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς παρ' Εὐστρατίῳ[4]) *ἀναφέρει ὅτι ὁ Αἰσχύλος ὑπηνίξατο διδασκαλίας τινὰς τῶν μυστηρίων ἀπὸ τῆς σκηνῆς ‘περιεργότερον‘ τοῦ δέοντος, ὅτι μικροῦ ἐδέησε νὰ τιμωρηθῇ ἐπὶ τῷ πλημμελήματι αὐτοῦ εἰ μὴ κατέφευγεν εἰς τὸν βωμὸν τοῦ Διονύσου καὶ ὅτι πρὸ τοῦ δικαστηρίου διὰ τοῦτο κληθεὶς ἀφείθη ‘διὰ τὰ πραχθέντα αὐτῷ ἐν τῇ ἐπὶ Μαραθῶνι μάχῃ.‘ Παραπλήσια τούτοις διηγεῖται και ὁ Αἰλιανός*[5]).

---

[1]) *Κικέρων ἐν Τουσκλανῶν διαλόγων* (Tusculanae disputationes) II, 10.

[2]) *Καὶ* Schoemann, „der gefesselte Prometheus d. Aeschylos, Greiswald, 1844 *εἰσαγ. σ.* 19.

[3]) *Καὶ* Bernhardy, Griech. Literaturg. II, 2. *σ.* 261.

[4]) *Εἰς τὰ Νικομάχ. Ἠθ. τοῦ Ἀριστοτέλους* III, 2, 1111ᵃ. *πρὸς ἃ παραβλ. καὶ Ἀριστοφ. Βατράχ.* 886.

[5]) *Ποικ. Ἱστ.* V, 19: „*Αἰσχύλος ἀσεβείας ἐκρίνετο ἐπί τινι δράματι.*“

Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀφήγησις αὕτη ἐνέχει ἀνακριβείας τινὰς καὶ παρεξηγήσεις τῶν πηγῶν εἰς ἃς ἀναφέρονται, ἐννοῶ τὸ χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπερ ὁ Εὐστράτιος ἑρμηνεύει καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἡ τοῦ Αἰλιανοῦ διήγησις ἐρείδεται.

Ὁ συγγραφεὺς τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν, ᾧ καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἕπεται[1]*, ἀνὴρ πολλῷ ἀξιοπιστότερος τῶν ὀνομασθέντων λέγει ῥητῶς ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἄνευ γνώσεως τῶν μυστηρίων ἄρα οὐχὶ ἐκ προθέσεως ἔδρασεν ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν μυστηρίων καὶ ὅτι οὗτος ἦτο ὁ λόγος τῆς ἀθωώσεως καὶ ἀφέσως αὐτοῦ*[2]*. Ἂν δέ τις θελήσῃ νὰ συμπεράνῃ ὅτι ἐμυήθη πως ὁ Αἰσχύλος τὰ μυστήρια, ἐκ τοῦ νεωτερισμοῦ αὐτοῦ περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς Ἀρτέμιδος*[3]*, ὃν παρ' Ἡροδότῳ καὶ Παυσανίᾳ εὑρίσκομεν*[4]*, γεννᾶται ἡ ἀπορία διατὶ οἱ ἐν λόγῳ συγγραφεῖς δὲν ἀναφέρουσι τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ποιητοῦ εἰς μύησίν τινα αὐτοῦ ἀφ' οὗ μάλιστα οὐδόλως ἠμέλησαν νὰ χαρακτηρίσωσιν αὐτὸν ὡς νεωτερισμόν.*

Μετὰ τὰς γενικὰς ταύτας παρατηρήσεις μεταβαίνομεν εἰς τὰς ἰδιαιτέρας θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἰδέας τοῦ Αἰσχύλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ.

Ἡ θεότης.

Ἀκολούθως τῇ πίστει τῶν συγχρόνων ἐπίστευε καὶ ὁ Αἰσχύλος οὐχὶ εἰς ἕνα δημιουργόν, ὅστις ὑπ' ἀγάπης κινούμενος ἀπεφάσισε νὰ πλάσῃ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον,

---

Ὁ Lobeck, Aglaophamus I, 81 ἑ. *ἀπεπειράθη νὰ παραστήσῃ ὡς τὸ δρᾶμα τοῦτο τὰς „Ευμενίδας".*

[1]) *Στρωματ.* II, 14.

[2]) *Ἀκριβέστερον περὶ τούτου πραγματεύεται ὁ* Lobeck *ἐν τῷ μνημον. συγγράμμ. αὐτοῦ* I, 1. *σ.* 76—84. *Πρβλ. καὶ* Teuffel *ἐν* Real-encyklop. *τοῦ* Pauly *τόμ.* 1, *μ.* 1 *σ.* 451 *ἐν ἄρθρῳ Αἰσχύλος καὶ ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν „Περσῶν" εἰσαγ. σ.* 5 *ἔνθα ἡ μὴ μύησις τοῦ ποιητοῦ* „unwahrscheinlich bei der Beschaffenheit der Gotteslehre des Aeschylos" *θεωρεῖται ἀλλὰ προφανῶς τοιοῦτοι ἰσχυρισμοὶ δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ λύσωσι τὸ ζήτημα.*

[3]) *Οὕτως ὁ* Girard, le sentiment religieux en Grèce d'Homère à Eschyle, Paris 1869 (*ἔκδ.* 2.) *σ.* 351.

[4]) *Ἡροδ.* II. 156. *Παυσαν.* VIII, 37, 3.

ἀλλ' εἰς ἱστορικὴν γένεσιν τοῦ κόσμου, οὗ οἱ θεοὶ μόνον κύριοι καὶ ἐπιμεληταὶ εἶναι. Καὶ ὁ Αἰσχύλος, ὡς σύμπασα ἡ ἀρχαιότης, θεωρεῖ τὴν γῆν γεννέτειραν πάντων, μητέρα ἄρα τῶν τε ἀνθρώπων (δοξασία, ἥτις ἐν διφόροις τόποις διαφόρως ἀνεπτύχθη)[1]) καὶ τῶν θεῶν.[2]) Καίτοι ὅμως ἄνθρωποι καὶ θεοὶ ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς καταγόμενοι δὲν ἔχουσι τὰς αὐτὰς ἰδιότητας οὐδὲ τὴν αὐτὴν θέσιν ἐν τῷ κόσμῳ.[3]) Οἱ θεοὶ εἶναι ὑπέρτεροι πάντων (Προμ. 50. Ἱκετ. 595—597. Ἑπτ. ε. Θηβ. 514) καὶ ἵνα περί τε τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς εὐδαιμονίας καὶ τῶν ἄλλων γνωστῶν ἰδιοτήτων τῶν θεῶν ἐνταῦθα σιωπήσωμεν, ἔχουσιν ἀνέκαθεν τὸ κράτος πάντων (Προμ. 49).

Ταύτας ἔχων τὰς πεποιθήσεις παρέλαβεν ὁ Αἰσχύλος τὸν ἀρχαῖον μῦθον ὡς πυρῆνα τῶν δραμάτων αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ διέβλεπεν ἐν αὐτῷ ἀνωτέραν τινὰ ἀλήθειαν, μετεχειρίσατο τὴν εὔπλαυστον αὐτοῦ ὕλην ἀναλόγως τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἀρχῶν καὶ περιέβαλεν αὐτὸν μετ' ἀληθοῦς θρησκευτικοῦ πνεύματος[4]) καὶ δὴ μετὰ τοσαύτης τέχνης ὥστε οὐδαμοῦ οὐδαμῶς προσέκρουσεν εἰς τὰς πεποιθήσεις τοῦ λαοῦ.[5])

Κατὰ ταῦτα ἀντικαθίσταται παρ' αὐτῷ ἡ θέλησις τῶν θεῶν ἀντὶ τοῦ τυφλοῦ πεπρωμένου καὶ ἡ θέλησις αὕτη, περὶ ἧς ἐν τοῖς ἑπομένοις θὰ εἴπωμεν τὰ δέοντα, ὁρίζει τὰς τύχας

---

[1]) Πρβλ. Preller, griech. Mythologie I, σ. 63—67. Περὶ τῆς ἰδέας ταύτης παρ' Αἰσχύλῳ ἴδ. Hoffmann, das Walten der Gottheit im Menschenleben, 1869 σ. 24. 25.

[2]) Γᾶς παῖς „ὀνομάζεται ὁ Ζεὺς ἐν Ἱκετ. 892. 901. „καὶ οὐρανοῦ καὶ χθονὸς τέκνα" οἱ Τιτᾶνες ἐν Προμ. 205. Πρβλ. καὶ Ἡσιόδου Ἔργα καὶ Ἡμ. 108. καὶ Πινδάρου Νεμ. VI, 1.

[3]) Ὅθεν καὶ ὁ Πίνδαρος ψάλλει, „ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν γένος· ἐκ μιᾶς δὲ πνέομεν ματρὸς ἀμφότεροι· διείργει δὲ πᾶσα κεκριμένα δύναμις, ὡς τὸ μὲν οὐδὲν, ὁ δὲ χάλκεος ἀσφαλὲς αἰὲν ἕδος μένει οὐρανός." Νεμ. VI. 1 ἑ.

[4]) O. Müller, Griech. Litteraturg. II, σ. 103. 133. 150.

[5]) Πρβλ. Limbourg-Brouver, Histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs V, σ. 79., Lübker, die Theologie und Ethik des Sophokles I, σ. 6. Dronke, die relig. sittl. Vorstellungen d. Aeschylos ἐν φιλολ. περιοδικῷ συγγράμματι N. Jahrb. f. Philologie 1861, Suppl.-Band 4, σ. 19—22. Ὀρθῶς ὁ Schoemann, das sittl. relig. Verhalten der Griechen S. 27, εἰς τὴν ἐπιδεξιότητα ταύτην τοῦ Αἰσχύλου ἀναφέρει καὶ τὸ παρ' Ἀθηναίῳ VIII, 8 „φιλόσοφος ἦν τῶν πάνυ ὁ Αἰσχύλος."

τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ὁλότητος[1]), *ὅπερ σημαίνει ὅτι οὐχὶ αὐθαίρετος δύναμις ἀλλ' ἀρχὴ ἔννομος διοικεῖ τὰ τοῦ κόσμου. Ἀφ' οὗ ὅμως ἡ θεότης ὑπετέθη κυβερνήτρια τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἔπρεπεν οὐχὶ ὡς πνευματικῶς μόνον ἀλλὰ καὶ ὡς ἠθικῶς τέλειόν τι ὂν νὰ νομισθῇ.*

Καὶ τῷ ὄντι, ἂν πρῶτον τὴν ἠθικὴν ποιότητα τῆς αἰσχυλείου θεότητος ἐξετάσωμεν, εὑρίσκομεν ὅτι αὕτη κατὰ λόγον τῆς γενικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ ἡμετέρου ποιητοῦ ἐπὶ βαθμίδος ἱκανῶς ὑψηλῆς ἵσταται, ἂν καὶ βεβαίως ἅτε γέννημα τῆς ὑποκειμενικῆς θεωρίας τοῦ ποιητοῦ οὖσα, δὲν εἶναι ἀπόλυτός τις· ἀλλ' οὐδὲ δυνατὸν ἦτο νὰ εἶναι τοιαύτη, διότι, ἐν ὅσῳ ἡ θεότης αὕτη ἦτο ὂν γενόμενον καὶ τὸ σύμπαν δὲν ἐνομίζετο ἔργον τῆς ἀγάπης αὐτῆς, ἡ πρώτη αὕτη ἰδιότης τοῦ τελείου θεοῦ, ἡ ἀγάπη λέγω, πάντως ἀδύνατον ἦτο νὰ ἔχῃ χαρακτῆρα γενικόν, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἦτο ἁπλῶς εὐμένειά τις μόνον. Οὐχ ἧττον δὲν εἶναι εὔλογον νὰ συμπεράνῃ τις ἐκ τούτου ὅτι τὸ θεῖον κατ' Αἰσχύλον παντάπασιν ἐχθρικῶς πρὸς τὸν ἄνθρωπον διάκειται μηδὲ νὰ φαντασθῇ αὐτὸ ὡς δύναμιν σκυθρωπὴν καὶ φθονερὰν „ἡ ὁποία πᾶσαν εὐφροσύνην καὶ λαμπρότητα τοῦ βίου ἀρνεῖται καὶ ἀνατρέπει“ ὡς περὶ τοῦ καθ' ὅλου ἐθνισμοῦ ἰσχυρίσθησαν·[2]) *τοιαύτη τις δοξασία, ἐξ εὐσεβοῦς ἴσως ἔχθρας κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ πηγάζουσα, οὐ μόνον εἶναι ἀνακριβής, καθ' ὅσον εἰς τὰ ἐλαττώματα τῆς θεότητος ἀφορᾷ, ἀλλὰ καὶ ἡμαρτημένη καθ' ὅσον, ὡς ἡμῖν φαίνεται, ἐπὶ σφαλερᾶς θεωρίας τῶν ἠθικῶν νόμων τῆς τοῦ κόσμου διοικήσεως ἐρείδεται. Ἡ θεότης τοῦ Αἰσχύλου, καίτοι πόρρω ἀπέχουσα νὰ διαπρέπῃ διὰ γενικῆς τινος ἀγάπης, οἵαν ὁ χριστιανισμὸς διδάσκει, δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν φθονερά. Τοὐναντίον δύναταί τις μετὰ παρρησίας νὰ εἴπῃ ὅτι μᾶλλον εὐμενὴς καὶ εὐεργετικὴ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους εἶναι ἢ ἐχθρά, διότι οὐδέποτε τυφλῶς καὶ ἄνευ λόγου καὶ ἀφορμῆς δυσμενῶς διάκειται·*[3]) *καταδιώκει*

---

[1]) *Διὰ τοῦτο δικαίως ὠνομάσθη τὸ δρᾶμα τοῦ ἡμετέρου ποιητοῦ* „politisch-patriotisch-religiöses“ O. Müller, *ἐν τῷ μνημονευθέντι συγγράμματι* II, *σ.* 103.

[2]) J. Müller, von der Sünde *σ.* 325. *Τὸν ἰσχυρισμὸν αὐτοῦ ἀπορρίπτει καὶ ὁ* Schoemann *ἐν τῷ Προμηθεῖ αὐτοῦ σ.* 133. 134.

[3]) *Ὡς ὁ Πλάτων εἶπεν „οὐδεὶς θεὸς δύσνους ἀνθρώποις“ Θεαίτ.* 151 c.

μόνον μετὰ διάπραξιν ἁμαρτήματος, ὅπερ προφανῶς οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐφαρμογὴ τῆς δικαιοσύνης αὐτῆς. Καὶ αὐτὸς ὁ λεγόμενος 'φθόνος θεῶν' ὁ ἄλλως μὴ βλάπτων σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα ἀλλὰ μόνον τὴν „ὕβριν" ἑκάστου ταπεινῶν, εἶναι μόνον ἐκδήλωσις τῆς θείας δικαιοσύνης, ὡς ἐν τοῖς ἔπειτα θὰ ἴδωμεν. Τὴν εὐρεῖαν τῆς θεότητος ἀγαθότητα ἄλλως ἐμφαίνει ἥ τε πολλαχῶς γινομένη καταφυγὴ τοῦ Ἕλληνος καθ' ὅλου εἰς αὐτήν καὶ ἡ ὑπὸ ταύτης παροχὴ συνδρομῆς τοῖς δεομένοις αὐτῆς καὶ ἐν γένει τοῖς δεινοπαθοῦσι, τοῦθ' ὅπερ καὶ αὐτὸς ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐπιθέτων τοῦ θεοῦ διδάσκει·[1]) *Ὁ ἀρχηγὸς τῆς χορείας τῶν θεῶν Ζεύς οὐ μόνον τὸν πολυπαθῆ Ἡρακλέα μέλλει νὰ οἰκτίρῃ (Ἀπόσπ.* 193 (*N*)) *ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς ταλαιπωροῦντας, οἷον ἐπαίτας, ἱκέτας, ξένους κ. τ. τ. (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπίκλησις αὐτοῦ ἱκέσιος, ἵκτιος, ξένιος κ. τ. λ.) λαμβάνει ὑπὸτὴν σκέπην αὐτοῦ. Ὁ αὐτὸς κάμπτεται καὶ δι' ἱκεσιῶν καὶ θυσιῶν ἐφ' ὅσον οὕτω ἡ δικαιοσύνη δὲν βλάπτεται καὶ ἀπονέμει διὰ τὴν εὐσπλαγχνίαν αὐτοῦ καὶ χάριν, ὡς ἐν τοῖς ἑπομένοις θὰ ἴδωμεν.*[2])

Ταῦτα πάντα σημαίνουσιν ὅτι ὁ χαρακτὴρ τῆς θεότητος εἶναι μαλακός τις καὶ ἥμερος καὶ δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι φέρει οὗτος ποιάν τινα φιλανθρωπίαν καίτοι ἄλλως μὴ γενικήν.

Μόνον ἐν τῷ 'Προμηθεῖ' τῷ δαιμονίῳ τούτῳ ἔργῳ τοῦ ποιητοῦ[3]) *εἶναι ὁ χαρακτὴρ τοῦ Διὸς ἀμφίβολος καὶ ἀδιάγνωστος, διότι ἡ συμβολικὴ τοῦ μύθου ὑπόθεσις εὐχερῶς παρέχει λαβὴν*

---

[1]) *Πρβλ. τὰ ἐπίθετα τοῦ Διός σωτήριος, ἐλευθέριος, οὔριος, ἀλεξητήριος κ. τ. τ. τὰ τοῦ Ἀπόλλωνος λύκειος (περὶ τῆς λέξεως πρβγ.* Welcker, Griech. Götterlehre I, *σ.* 476) *ἀλεξίκακος, ἀκέσιος, ἕκατος κ. τ. τ., τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἑκάτη κ. τ. τ.*

[2]) *Ἰδὲ Κεφάλ.* III.

[3]) *Ἡ ἀμφιβολία τοῦ* Steusloff *ἐν* „Zeus und die Gottheit bei Aeschylos" 1867. *σ.* 7 *καὶ* 35, *ἡ μόνη καθ' ὅσον ἡμεῖς γινώσκομεν, περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ Προμηθέως, ἐρειδομένη ἐπὶ τινων μετρικῶν καὶ γλωσσικῶν καὶ δραματικῶν ἰδιωμάτων (πρβλ. καὶ τὴν σχολαστικὴν ἀναφορὰν τοῦ στίχου* 144 *σὲ τὸν σοφιστὴν, τὸν πικρῶς ὑπέρπικρον", εἰς τοὺς χρόνους τῶν σοφιστῶν) εἶναι εἰκασία ἀτυχής. Καὶ τίς ἄλλος ἠδύνατο νὰ δραματουργήσῃ τὴν θεολογίαν ζῶσαν, ὡς εἶναι ὁ Προμηθεύς, πλὴν τοῦ Αἰσχύλου;*

εἰς διαφόρους ἀντιλήψεις καὶ διαφόρους ἑρμηνείας. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ πάντα τὰ περὶ αὐτοῦ γραφέντα συνεπάγονται καὶ πολλὰς τὰς ἀντιφάσεις. Τὸ καθ' ἡμᾶς ἐν τοῖς στενοῖς ὁρίοις τῆς πραγματείας ταύτης παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Ζεὺς εἶναι αὐστηρὸς καὶ ἄκαμπτος[1]) *οὐχὶ ἐξ ἐλλείψεως ἀγάπης πρὸς τοὺς ἀνθρώπους οὐδὲ διὰ φθόνον ἐπὶ τοῖς ὑπὸ τοῦ Προμηθέως τοῖς ἀνθρώποις δοθεῖσιν ἀγαθοῖς* (*Προμ.* 447 *ἑ.* 478 *ἑ. κ. τ. λ.*), *ἀλλὰ διότι κατεπατήθη καὶ κατεφρονήθη ὑπὸ τοῦ Προμηθέως ἡ κυριότης καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ.*[2]) *Ἄλλως τε καὶ ὡς ὁ* Schoemann *ἐν τῷ ʻΠρομηθεῖʻ παρετήρησεν ὁ Ζεὺς δὲν ἀφαιρεῖται τοὺς ἀνθρώπους τὰ παρὰ τοῦ Προμηθέως δωρηθέντα αὐτοῖς ἀγαθὰ τοῦ πυρός. Τὸ ὅτι δ' ὁ Ζεὺς ἐμμένει ἐν τῇ αὐστηρότητι αὐτοῦ καὶ κατακρημνίζει τὸν βράχον, ἐφ' οὗ εἶναι δεδεμένος ὁ Προμηθεύς, αἰτιολογεῖται ὑπὸ τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ τοῦ Προμηθέως. Ὁ ἀρχαῖος Τιτὰν ἀνθίσταται κατὰ τῶν ἀπειλῶν τοῦ Διὸς μετὰ καρτερίας ἄλλως τιμώσης αὐτόν, ἀλλ' ἡ καρτερία αὕτη λαμβάνει χαρακτῆρα ἰσχυρογνωμοσύνης καὶ αὐθαδείας. Εν τῇ πεποιθήσει ὅτι πάντως θὰ μείνῃ ἀθάνατος* (*Πρ.* 753. 933) *ἀρνεῖται μάλιστα ν' ἀποκαλύψῃ τὸ μυστήριον τοῦ ἐπικειμένου ἐκθρονισμοῦ τοῦ μεγάλου Κρονίδου* (*ἴδ. τὸν διάλογον Ἑρμοῦ καὶ Προμηθέως στ.* 944 *ἑ.*), *ὅπερ αὐτὸς ἤδη γινώσκει* (*Πρ.* 756. 764. 909 *ἑ.*).

Καὶ ἡ ὑπόθεσις δ' ὅτι ὁ Ζεὺς ἐν τῷ ʻΠρομηθεῖʻ τοῦ Αἰσχύλου εἶναι πράγματι σκληρὸς καὶ τυραννικός[3]) *καθ' ὅσον μάλιστα ἀπηνῶς τιμωρεῖ τὸ ἁμάρτημα, δὲν εἶναι ἐν πᾶσιν ἀκριβὴς οὐδ' ἐμφαίνει τὴν ἀληθῆ ἰδιότητα αὐτοῦ. Διότι, πρῶτον μὲν πᾶσαι αἱ ἐν τῷ δράματι τούτῳ ἐκδηλώσεις. αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν αὐστηρότητα τοῦ Διός, ἐξ ὧν συνήθως*

---

[1]) *Πρῶτος ὁ* Schoemann, *ἐν τῷ „Προμηθεῖ" αὐτοῦ ἰσχυρίσθη ὅτι ὁ Ζεὺς καὶ ἐν τῷ Προμηθεῖ τοῦ Αἰσχύλου ἔχει τὸν αὐτὸν ὑψηλὸν χαρακτῆρα, ὃν καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς τοῦ ποιητοῦ δράμασιν, ἐξέστη ὅμως τοῦ ὀρθοῦ, ὡς νομίζομεν, ἑωλοκρασίαν χριστιανικῶν ἰδεῶν τοῦ δράματος καταντλήσας.*

[2]) Wecklein „Prometheus" *ἐν τῇ εἰσαγ. σ.* 14. 15.

[3]) Limbourg-Brouver, Histoire de la civilisation etc. II, *σ.* 220, Blümner, über die Idee des Schicksals in den Tragödien des Aeschylos, 1814, *σ.* 13. Welcker, die aeschyleische Trilogie, Leipzig, 1824. *σ.* 21—22.

καὶ τὸ τυραννικὸν τούτου συμπεραίνουσιν[1]), *ἐκφέρονται μόνον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων θεῶν καί τοῦ ἀποστάτου τῆς νέας ἀρχῆς Προμηθέως, πάντων μετὰ πικρίας* (*Πρ.* 96. 119. 439. 942) *ὑποβλεπόντων τὴν νέαν τάξιν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ Διὸς* (*π. Χ. Πρ.* 150, 184. 402., *ὡς καὶ ἐν ταῖς Εὐμενίσι* 149—154. 162. 365. 778. 808) *ἐν ᾧ ὑπὲρ τὰς ἐμπαθεῖς ταύτας ἐκδηλώσεις ἵσταται ὁ μέγας καὶ σοφὸς καὶ δίκαιος Ζεύς*[2]), *ὁ Ζεὺς, οὗ τὴν ἠθικὴν τελειότητα καὶ τὸ ὑψηλὸν κράτος τῶν πάντων οὐ μόνον ὁ ʻδιάκονοςʻ αὐτοῦ Ἑρμῆς ὁμολογεῖ* (*Πρ.* 980. 1032) *ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπὶ τῇ νέᾳ ἀρχῇ μεμψιμοιροῦντες, ἐπαξίως σέβονται* (*Πρ.* 928. 931. 551)[3]), *ὁ Ζεὺς τέλος ὁ οὐδέποτε ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ μεγαλείου αὐτοῦ ἐπὶ τῆς σκηνῆς ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου καταβιβαζόμενος, ὡς καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ʻΠρομηθεῖʻ, ὁ ἀείποτε διὰ τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῶν ἄλλων ὑποδεεστέρων αὐτοῦ θεοτήτων ἐκτελῶν τὴν ἰδίαν θέλησιν.*

Ἔπειτα δὲ ὁ ʻΠρομηθεὺς δεσμώτηςʻ μόνος, δὲν εἶναι τὸ δρᾶμα, ἐν ᾧ κατ᾽ ἐξοχὴν ἀπεικονίζεται ὁ χαρακτὴρ τοῦ Διός, διότι ὑπόθεσις αὐτοῦ κυρίως εἶναι ἡ ἐπανάστασις τοῦ Προμηθέως, ἧς ἡ προσήκουσα λύσις ἐπέρχεται ἐν τῷ ʻλυομένῳʻ. Καθ᾽ ὅσον δ᾽ ἀναγκαῖον εἶναι ἡ λύσις αὕτη μήτε τὸν ἀνώτατον θεὸν πρὸ τοῦ αὐθάδους Τιτᾶνος νὰ ταπεινώσῃ μήτε τὸν διὰ τὴν φιλανθρωπίαν καὶ καρτερίαν εὐγενῆ τούτου χαρακτῆρα ν᾽ ἀμαυρώσῃ, γίνεται δῆλον ὅτι ἡ λύσις ἐκτελεῖται μετά τινος διαλλαγῆς ἀμφοτέρων ὡς καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Προμηθεῖ δεσμώτῃ ὑποσημαίνεται (*Πρ.* 190—192)[4]) *καὶ ὅτι ἡ διαλλαγὴ αὕτη δὲν ἐπιβάλλεται τῷ Διῒ ὑπὸ τῆς ἀνάγκης, οἵα εἶναι ἡ ἐπι-*

---

[1]) *Ὡς λόγου χάριν ὁ* J. Caesar, der Prometheus des Aeschylos, 1860, Marburg, *σ.* 17. Steusloff, *ἐν τῷ ὀνομασθέντι ἤδη συγγράμ. σ.* 37.

[2]) Herwig, das ethisch-religiöse Fundament der aeschyleischen Tragödie, Konstanz 1878, *σ.* 22. Wecklein, „Prometheus“ *εἰσαγ. σ.* 14. 16.

[3]) *Διό, ὡς ἡμῖν φαίνεται δὲν εἶναι ἴσως ὑπερβολὴ τὸ ὑπὸ τοῦ* Girard (*ἐν τῷ μνημονευθέντι συγγράμματι αὐτοῦ σ.* 368) *λεγόμενον ὅτι* „tout est plein du respect qu'il inspire, excepté l'adversaire hardi qui ose continuer la lutte contre lui“.

[4]) *Πλείονα περὶ τούτου ἰδὲ παρά* O. Müller, *ἐν τῷ μνημ. συγγρμ. αὐτοῦ* II, *σ.* 90. 91. Schoemann, Prometheus *σ.* 29. 30. Preller, griech. Mythologie I, *σ.* 122, *ἰδίως* Wecklein, Studien zu Aeschylos“ *σ.* 29.

κρεμαμένη ἀπώλεια τοῦ θρόνου (Πρ. 166. 187. 518. 756. 909) *ἡ ὑπὸ παλαιοῦ ἁμαρτήματος τοῦ Διὸς προκληθεῖσα (Πρ.* 516 *μετὰ σημειώσεως* Wecklein, *καὶ* 710), *ἀλλ' ὅτι ἀπορρέει ἐξ ἐλευθέρας τοῦ Διός ἀγαθότητος καὶ πρᾳότητος*[1]), *ἀφ' οὗ μάλιστα κατὰ τὸν 'μυριετῆ χρόνον' (Πρ.* 94) *τῶν παθημάτων τοῦ Προμηθέως*[2]) *ὁ Ζεὺς εἶχεν ἤδη λύσει τοὺς Τιτᾶνας (Ἀπόσπ.* 179 (*Δ*)[3]) *καὶ οὕτω ἑαυτὸν ἐκ τῆς ἀρᾶς τοῦ πατρὸς ἀπαλλάξει.*

Οὕτως ἐν τῷ Προμηθεῖ.

Ἐν ταῖς Εὐμενίσιν ὅμως ἡ ἠθικὴ ὑπεροχὴ τῶν νέων θεῶν ὑπὲρ τοὺς παλαιοὺς εἶναι παντάπασι φανερά.

Αἱ Ἐρινύες δηλαδὴ προασπίζουσιν ἐνταῦθα πάσῃ δυνάμει τοῦ ἀρχαίου φυσικοῦ νόμου της ἐκδικήσεως κατὰ τῶν 'φυλάκων' τοῦ Ὀρέστου Ἀπόλλωνος καὶ Ἀθηνᾶς καὶ ἐμμένουσιν ἐν τῇ καταδιώξει αὐτοῦ μέχρις οὗ τέλος μεταπεισθεῖσαι συνήνεσαν ν' ἀναμείνωσι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὑπὸ τῆς Παλλάδος προταθείσης δίκης τοῦ μητροκτόνου. Καὶ δὲν ἐπιχειροῦμεν μὲν νὰ ἐξελέγξωμεν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν τῶν νέων θεῶν, καὶ τούτων ὄντων οὐχὶ ἠθικῶς ἀσπίλων[4]), *διότι μακρὸς θὰ ἦτο ὁ περὶ*

---

[1]) Herwig, *ἔ. τ. μν. συγγρ. σ.* 22, Stacke, Andeutungen zu einer aeschyleischen Theologie *ἐν* Jahns Archiv *τόμ.* XVII (1851) *σ.* 413. Wecklein, Stud. z. Aesch. *σ.* 29. 30. Girard, le sentiment religieuse en Grèce d'Homer à Eschyle" *σ.* 368. *Ὁ* Preller, *ἐν τῇ „ἑλλην. Μυθολογίᾳ" αὐτοῦ* I, *σ.* 122 *ἐκ τοῦ ἄλλου παρ' Αἰσχύλῳ μεγάλου χαρακτῆρος τοῦ Διὸς συμπεραίνει,* „dass wir uns nothwendig auch das Verhältniss zu Prometheus, oder die Ausgleichung desselben in diesem Sinne denken müssen." *Παρατηρητέον δ' ὅτι τὴν σχέσιν τοῦ Διὸς πρὸς τὸν Προμηθέα καὶ τὰς διαθέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον διορίζοντες οὐδόλως σκοποῦμεν ἐνταῦθα τελείαν τὴν ἱερότητα αὐτοῦ νὰ παραστήσωμεν. Μάλιστα θὰ μνημονεύσωμεν ἐν τοῖς ἑπομένοις οὐ μόνον ἠθικῶν αὐτοῦ ἐλαττωμάτων ἀλλὰ καὶ φυσικῶν ἀτελειῶν.*

[2]) *ἴδ. τὸν σχολιαστήν, καὶ πρβλ.* J. Caesar, *ἔ. τ. μνημ. συγγρ. σ.* 35 *σημ.* 28 *καὶ* Wecklein, Studien zu Aesch. *σ.* 27.

[3]) *Περὶ τῆς ὀρφικῆς ταύτης διδασκαλίας παρ' Αἰσχύλῳ καὶ Πινδάρῳ ἴδ.* O. Müller, Griech. Litteraturg. I, *σ.* 388 *καὶ σημ.* 13 *κ.* 14 *καὶ* II, *σ.* 93.

[4]) *Πρβλ. ἐπὶ παραδείγματι τὴν μομφὴν τῶν Ἐρινύων, ὅτι καὶ ὁ Ζεύς ποτε ἐδέσμευσε τὸν ἴδιον αὐτοῦ πατέρα (Εὐμ.* 641) *καὶ τὴν ἀσθενῆ ἀπολογίαν τοῦ Ἀπόλλωνος „πέδας μὲν ἂν λύσειεν, ἔστι τουδ' ἄκος | καὶ κάρτα πολλὴ μηχανὴ λυτήριος"*(!) *Εὐμ.* 645.

τούτου λόγος, πιστεύομεν ὅμως ὅτι ἡ μνημονευθεῖσα ἀντίθεσις ἱκανῶς ἐλέγχει τὴν φύσιν τῶν πρὸς ἀλλήλους ἀντιστρατευομένων θεῶν.[1])

Τὴν ἀντίθεσιν μάλιστα ταύτην μεταχειρίζεται ὁ Αἰσχύλος ὡς μέσον ὅπως ἐξάρῃ τὸ νέον τοῦ Διὸς κράτος καὶ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ τελειότητα νὰ ἐπιδείξῃ, ποιῶν τὴν ἀγριότητα τῶν παλαιῶν θεῶν βιαζομένην ὡς καὶ πάλαι ποτὲ τὸ κράτος τοῦ Κρόνου ὑπέκυψεν τῷ νέῳ κυβερνήτῃ (Ἀγαμ. 167 *ἑ.), νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Διὸς καὶ νὰ ὑποταχθῇ αὐτῷ (Ἀγαμ.* 748. 1486. *Ευμ.* 788. 9. 808. 916 *κ. τ. λ.) τούτου μὴ ἀνεχομένου τὴν σκληρότητα αὐτῶν, ʻΖεὺς γὰρ αἱματοσταγὲς ἀξιόμισον ἔθνος τόδε λέσχας ἃς ἀπηξιώσατοʻ (Ευμ.* 365.).

Ἐκ τῶν λεχθέντων γίνεται δῆλον ὅτι ἡ θεότης κατ᾽ Αἰσχύλον, ὡς ἤδη καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐμνημονεύσαμεν, δὲν εἶναι κατ᾽ ἀρχὴν ἐχθρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Διὰ ταῦτα οὐδαμῶς ὀρθὸν εἶναι νὰ ὑποτεθῇ ὅτι παρὰ τοῖς θεοῖς ὑπάρχει νόμος (οὗ καὶ παρ᾽ Αἰσχύλῳ ἐνίοτε γίνεται μνεία) σαφῶς ὁρίζων τὴν ἔχθραν ταύτην, καὶ ἥκιστα πάντων διότι αἱ τὸν νόμον τοῦτον ἀναφέρουσαι φράσεις καὶ ὅλως γενικαὶ εἶναι καὶ μόνον ὑπὸ τῶν παλαιῶν θεῶν ἐκφέρονται.

Οὕτως ἡ τῶν Ἐρινύων μέμψις τοῦ Ἀπόλλωνος ὅτι οὗτος ʻπαρὰ νόμον θεῶν βρότεα τίειʻ (Εὐμ. 171 *ἰδ. καὶ* 153) *εἶναι μόνον αἰτίαμα ἐπὶ μὴ ἐφαρμογῇ τοῦ νόμου τῆς ἀνταποδόσεως, ὅπερ αἱ παλαιαὶ θεαὶ περιορισμὸν τοῦ ἔργου αὐτῶν καὶ βλάβην θεωροῦσιν, ὡς καὶ ἡ ἄλλη μεμψιμοιρία ʻτοιαῦτα δρῶσιν οἱ νεώτεροι θεοὶ κρατοῦντες τὸ πᾶν δίκας πλέονʻ (Εὐμ.* 162) *διδάσκει, ἔνθα ὁ παραγκωνισμὸς τοῦ νόμου, οὗ αἱ Ἐρινύες προΐστανται ἀδικία νομίζεται. Οὐδὲν δὲ θαυμαστὸν ἂν ἡ φιλανθρωπία τοῦ Προμηθέως ὥς τι ʻπέρα δίκηςʻ (Πρ.* 30) *καὶ ὡς πλημμέλημα (Πρ.* 945) *χαρακτηρίζεται, καθ᾽ ὅσον τοῦτο τὸ ʻπέρα δίκηςʻ ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Προμηθέως*

---

[1]) Ὁ Schoemann, *ἐν τῷ Προμηθεῖ αὐτοῦ σ.* 99 *δικαίως ἀποδοκιμάζει τὸν δισχυρισμὸν τοῦ* Fr. Schlegel (*ἐν* Geschichte der alten und neuen Literatur I, *σ.* 39), *ὅτι παρ᾽ Αἰσχύλῳ ἀντικαθίστανται νέοι θεοὶ ἀντὶ τῶν παλαιῶν μᾶλλον ἀνάξιοι τούτων καὶ παρατηρεῖ ὀρθῶς*, „so viel ist jedenfalls klar, dass ihm (dem Aeschylos) die Erinyen nicht höher stehen, als Apollo und Athene". *Ἰδ. καὶ* O. Müller, *ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν Εὐμενίδων σ.* 182, *εἰς ὃν καὶ ὁ* Schoemann (*αὐτόθι*) *παραπέμπει.*

διαταραχθεῖσαν τάξιν, εἰς τὴν πρᾶξιν λέγω αὐτοῦ, ἡ ὁποία ὡς καὶ ὁ χορὸς παρετήρησεν 'Ζῆνα γὰρ οὐ τρομέων ἰδίᾳ γνώμᾳ σέβει θνατοὺς ἄγαν' (Πρ. 542 *πρβλ. καὶ* 29) *σημαίνει ἄντικρυς καταφρόνησιν τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς.*[1])

Ἀλλ' ὅμως καίπερ τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐν ὅσῳ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία διέσῳζε τὸν ἀρχικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα, ἦτο ἀδύνατον, ὡς ἤδη εἴπομεν, νὰ νομισθῇ ὁ θεὸς ἠθικῶς τέλειος· Καὶ διὰ τοῦτο καὶ ὁ μαραθωνομάχος ποιητὴς δὲν ἠδύνατο ν' ἀπαλείψῃ πάσας τὰς κηλῖδας τῆς ἀρχαίας πίστεως. Τοῦτο ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ μόνον τῇ φυσικῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων.[2]) *Διὸ συμπαρομαρτοῦσι καὶ τῷ Διῒ τοῦ Αἰσχύλου παρεκτροπαί τινες καὶ κακίαι*[3]), *ὡς ἡ σχσέις αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἰώ*[4]) (*Ἱκετ.* 295),

---

[1]) Wecklein, Stud. zu Aesch. *σ.* 30. *Ὑπὲρ τῶν νέων θεῶν συνηγοροῦσι καὶ* Platner, die Idee der Gerechtigkeit bei Aesch. und Sophokles 1858 *σ.* 54, Ring, die Religion der Hellenen I. *σ.* 145, Kraft, de hominum peccatis quid nos Aesch. doceat *σ.* 13.

[2]) *Ἤδη ὁ νεώτατος τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν ὁ καὶ ἄλλως ὀλιγωρῶν τῆς παλαιᾶς θρησκείας ἀπεδοκίμαζε σαφέστατα τοὺς ἀκολάστους θεοὺς πιστεύων ὅτι 'εἰ θεοί τι δρῶσιν αἰσχρόν, οὐκ εἰσι θεοί' Απόσπ. ἐκ τοῦ 'Βελεροφόντου'* 300(*Δ*), 294(*N*). *πρβλ. καὶ τὸ ἀπόσπ.* 600(*N*). *Πῶς ὁ Πλάτων περὶ θεοῦ ἐσκέπτετο εἶναι ζήτημα ἄλλοις ἀποκείμενον· Οὐχ ἧττον ἰδ. Πολιτ.* II, 377 *Δἑ.* II, 381c. *κ. τ. τ.*

[3]) *Πρβλ. καὶ* Platner, *ἐ. τ. μνημ. συγγραμ. σ.* 7. Schoemann, das sittl. relig. Verhalten d. Griechen *σ.* 10. 13.

[4]) *Ὁ* Stacke, Andeutungen zu einer aeschyleischen Theologie, *ἐν* Jahn, Archiv *Τόμ.* XVII (1851) *σ.* 415 *ἐπιχειρεῖ νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν σχέσιν τοῦ Διὸς πρὸς τὴν Ἰώ, ἀποφαινόμενος ὅτι τὰ παθήματα ταύτης μόνον 'ἀπὸ τοῖ στόματος' αὐτῆς μανθάνομεν. Ἀλλ' ἡ συμπάθεια καὶ αἱ ἀπευχαὶ τοῦ χοροῦ βλέποντος αὐτά* (*Πρ.* 688*ἑ.* 899. *ἐν οἷς πρβλ. καὶ τὸ τῆς Ἰοῦς 'κεραστίς, ὡς ὁρᾶτε' Πρ.* 774) *καὶ ἡ τοῦ Προμηθέως προφητεία τῶν περαιτέρω πλανῶν τῆς ταλαιπώρου Ἰοῦς* (*Πρ.* 703*ἑ.* 788*ἑ.*) *τί μαρτυροῦσιν; Παντάπασι δ' ἰησουητικός τις φαίνεται ἡμῖν ὁ ἕτερος ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ φερόμενος λόγος τοῦ αὐτοῦ ουγγραφέως ὅτι* „es lag eine hohe Würdigung in dem Umgange des Zeus mit einem sterblichen Weibe"(!). *Ἀλλὰ τότε πρὸς τί αἱ ἀπειλαί τῆς ἀτυχοῦς Ἰοῦς 'ὡς ἄν τὶ Δῖον ὄμμα λωφήσῃ πόθου';* (*Πρ.* 654. *πρβλ. καὶ* 665.)· *τί σημαίνει αὐτὴ ἡ ζηλοτυπία τῆς Ἥρας ἡ τὴν Ἰὼ μαστίζουσα* (*Πρ.* 704) *καὶ δι' ἣν καὶ αὐταὶ αἱ ὠκεανίδες 'μήποτε μήποτε*[*τοι*] *μ' ὦ* | [*πότνιαι*] *Μοῖραι, λεχέων Διὸς εὐνάτειραν ἴδοισθε πέλουσαν· . . . . ταρβῶ γὰρ ἀστεργάνορα παρθενίαν εἰσορῶσ' Ἰοῦς ἀμαλαπτομέναν δυσπλάνοις Ἥρας ἀλατείας πόνων"* (*Πρ.* 894*ἑ.*), *εὔχονται.;*

ἡ δέσμευσις τοῦ ἰδίου πατρὸς (Εὐμ. 641) καὶ ἡ ἀρὰ τούτου (Πρ. 910), καίτοι ἄλλως πάντων τούτων ὄντων λειψάνων τῆς πίστεως τοῦ λαοῦ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ποιητοῦ.

Ἡ ὑψηλὴ δ' εἰκὼν τῆς θεότητος, ἣν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καθ' ὅλου ἀπετύπωσε παρὰ τὰς ὀλίγας ταύτας διαφωνίας, ἦτο ἱκανὸς λόγος νὰ ὀνομασθῇ ὁ Αἰσχύλος πρόδρομος τοῦ Πλάτωνος· καὶ δικαίως, διότι ἀπήλλαξε τὴν θεότητα ἀπὸ τῆς μεγάλης κηλῖδος τῆς πρώτης κακίας, τοῦ φθόνου καὶ ἐγένετο ὁδηγὸς τῆς θρησκείας τοῦ λαοῦ διδάσκων ὅτι οὐχὶ πᾶσα εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἐπάγεται τὸν φθόνον τῶν θεῶν (Αγμ. 750—759) πρὶν ἢ ὁ Πλάτων διισχυρισθῇ ὅτι 'ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδενὸς οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος'[1]), καὶ ἐν ᾧ ὁ Εὐριπίδης βραδύτερον ἐν τῇ ἀνιερότητι τοῦ θεοῦ εὕρισκε τὴν ἔνδειξιν τῆς μὴ ὑπάρξεως αὐτοῦ[2]) ὁ ἡμέτερος ποιητὴς κατ' οὐδένα τρόπον ἀμφέβαλεν περὶτῆς ἱερότητος τοῦ ἀνωτάτου ὄντος (Ἑπτ. 671).

Καὶ ταῦτα μὲν δὴ ταύτῃ.

Καιρὸς δὲ νὰ εἴπωμεν τινὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἰδιοτήτων τοῦ θείου, τῶν πρὸς διοίκησιν τοῦ κόσμου ἀναγκαίων.

Ἡ δοξασία τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς μεγάλης ταχυτῆτος, μεθ' ἧς ὁ θεὸς ἠδύνατο νὰ μεταβῇ ἐκ τόπου εἰς τόπον συνεπηγάγετο τὴν ἰδέαν τῆς ἁπανταχοῦ παρουσίας τοῦ θεοῦ.[3]) Ὅθεν ἐπιστεύθη οὐ μόνον ὅτι καὶ πόρρωθεν δύναται νὰ δρᾷ ὁ θεός ('θεὸς πρόσωθεν προσδέρκεται' Αγαμ. 925 'κλύει δὲ καὶ πρόσωθεν ὢν θεός' Ευμ. 297) ἀλλὰ καὶ ὅτι καὶ ἄνευ τῆς ἰδίας ἐμφανίσεως ποιεῖ τοῦτο, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ χοροῦ περὶ τοῦ Αἴδου' δελτογράφῳ δὲ πάντ' ἐπωπᾷ φρενί" (Εὐμ 275).[4]) Ἐκ τούτου δὲ καὶ μαλιστα διὰ τὴν ἐκ τῆς ἰδέας ταύτης ἀναπτυχθεῖσαν θεωρίαν τοῦ θεοῦ ὡς τὰ πάντα γινώσκοντος (ἡ Ἠλέκτρα ἐν Χοηφ. 201 λέγει 'ἀλλ' εἰδότας μὲν

---

[1]) ἐν Τιμαίου 29 ε.

[2]) ἰδ. ἀνωτέρω σ. 12. σημ. 2.

[3]) Οὕτω μέλλει νὰ διαμείνῃ ὁ Ἀπόλλων φύλαξ τοῦ Ὀρέστου 'ἐγγὺς παρεστὼς καὶ πρόσω ἀποστατῶν' Εὐμ. 65.

[4]) Τ πρᾶγμα ὑπομιμνήσκει τὴν ἑξῆς ῥῆσιν τοῦ Θεοπόμπου παρὰ Lobeck, ἐν 'Αγλαοφήμου' σ. 913 'τοπικῶς μὲν οὖν πανταχοῦ τὸ θεῖον ὑπονοεῖν ἄτοπον· ταῖς μέντοι ἐνεργείαις πανταχοῦ εἶναι ἀνάγκη'.

τοὺς θεοὺς καλούμεθα')[1]) *γίνεται φανερὸν ὅτι μετὰ πολλῆς τῆς πεποιθήσεως ἀνετίθετο τῇ διὰ ταῦτα ἀφύκτῳ ἐνεργείᾳ τοῦ θεοῦ* (*Πρ.* 902)[2]) *ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ διοίκησις τῶν ἀνθρωπίνων. Οὐδὲν ἧττον ἡ γνῶσις αὕτη δὲν εἶναι τελεία καὶ καθολική· αὐτὸς ὁ Ζεύς ἀγνοεῖ τὸ μυστήριον τοῦ Προμηθέως καὶ πέμπει τὸν Ἑρμῆν ἵνα περὶ αὐτοῦ τὸν Τιτᾶνα ἐρωτήσῃ* (*Πρ.* 946.). *Ἐν Εὐμ.* 745 *φωνεῖ ὁ χορὸς τῶν Ἐρινύων 'ὦ Νύξ μέλαινα μῆτερ, ἆρ ὁρᾷς τάδε;' ὅπερ τῶν τε θεῶν τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς Νυκτὸς ἄγνοιαν ἐμφαίνει. Τοὐναντίον γινώσκει ὁ Ζεὺς τὸ μέλλον, ἀφ' οὗ μάλιστα τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἔργον αὐτῆς τῆς θείας θελήσεως* (*Πέρ.* 373). *Διὰ ταῦτα δὲ καὶ διότι ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ κατίδῃ τὴν θέλησιν ταύτην τοῦ θεοῦ* (*δαυλοὶ γὰρ πραπίδων .... κατιδεῖν ἄφραστοι Ἱκετ* 92 *σὺν* 86 *καὶ* 1058)[3]) *οὐ μόνον ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπερωτήσεως τοῦ θεοῦ περὶ τοῦ μέλλοντος ἐπιβάλλεται ἀλλὰ καὶ τὸ κῦρος τῶν χρησμῶν παρ' Αἰσχύλῳ καθ' ὅλου ἔμπεδον καὶ ἀναμφισβήτητον εἶναι.*[4])

Ἐκτὸς τούτου ἡ θεότης εἶναι καὶ σοφή (*μέγιστος κύριος τῆς σοφίας εἶναι ὁ Ζεὺς, ὁ ἄλλοτε τῇ Ἀθηνᾷ μεταδοὺς ταύτης Εὐμ.* 850) *ἐν πᾶσιν ὑπερέχουσα τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ δυνάμεων* (*Περ.* 93 *ἑ.*)[5]) *καὶ ἐκτελοῦσα εὐχερῶς τὴν 'ἀπάτην' τὼν 'δόλον' καὶ τὰς 'μηχανάς'*[6]) *εἴτε*

---

[1]) *Τελεία εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἡ γνῶσις αὕτη παρὰ Σοφοκλεῖ ἐν Ηλ.* 657, *ἔνθα καὶ αὐτὰς τὰς σκέψεις περιλαμβάνει· ἰδοὶ οἱ στίχοι: 'Τὰ δ' ἄλλα πάντα καὶ σιωπώσης ἐμοῦ ἐπαξιῶ σε* (*δηλ. Ἀθηνᾶν*) *δαίμον' ὄντ' ἐξειδέναι· τοὺς ἐκ Διὸς γὰρ εἰκός ἐστι πάνθ' ὁρᾶν.' Καὶ ὁ Θέογνις φωνεῖ τὸν Δία 'ἀνθρώπων δ' εὖ οἶσθα νόον καὶ θυμὸν ἑκάστου.' Ἰδ. καὶ* Limbourg-Brouver *ἐν τ. μν. συγγρ.* I *σ.* 169 *ἑ.* 172.

[2]) *Οὕτω καὶ παρὰ Πινδάρῳ Ολυμπ.* I, 98, *Πυθ.* IX, 73 *ἑ. Θεόγνιδ* 1195 (*B*), *Σοφ. Οἰδ. Κολ.* 279—281. *Ἐκ τούτου καὶ τὰ ἐπίθετα τοῦ Διὸς παρ' Αἰσχύλῳ 'πατὴρ πανόπτης' Εὐμ.* 1045, *ὑψόθεν σκοπός Ἱκετ.* 381, *πάνσκοπος Ἱκετ.* 645 (Hermann) *κ. τ. τ.*

[3]) *Τὴν ἰδέαν ταύτην εὑρίσκομεν συχνὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις· οὕτω λέγει ὁ Πίνδαρος ἐν τῷ τετάρτῳ παιᾶνι 'οὐκ ἔσθ' ὅπως τὰ θεῶν βουλεύματ' ἐρευνάσει βροτέᾳ φρενί' καὶ ὁ Σόλων* 17 (*B*) *'πάντῃ δ' ἀθανάτων ἀφανὴς νόος ἀνθρώποισιν' Πρβλ. καὶ Σοφοκλ. ἀπόσπ.* 834 (*N*), *Θεόγν.* 141 (*B*), *Σιμων. Αμοργ.* 1, 3 (*B*).

[4]) *Περὶ τούτου ἀκριβέστερον* Girard, *ἑ. τ. μν. σ.* 379 *καὶ σημ.* 1.

[5]) *Καὶ Σιμων.* 42 (*B*) *'ῥεῖα θεοὶ κλέπτοισιν ἀνθρώπων νόον'.*

[6]) *Ὑπὸ τοῦ Πινδάρου ὀνομάζονται 'Ζηνὸς τέχναι' Ολυμπ.* IX, 77.

ὑπὲρ τούτου (Ἱκετ. 1674. Ἀγαμ. 662. 675. Εὐμ. 153) εἴτε κατ᾽ αὐτοῦ (Προμ. 97. Ἀγαμ. 273).[1]) Καὶ πᾶν δ᾽ ὅτι πράττει καὶ διανοεῖται ἡ θεότης θεωρεῖται ἄριστον καὶ μέτρον παντὸς ὀρθοῦ καὶ πρέποντος νομίζεται[2]), οὕτως ὥστε ἀνάγκη ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ αὐτοῦ ν᾽ ἀπέχηται πάσης ἐρεύνης τῆς σοφίας ταύτης καὶ ‘τὰ θεῶν μηδὲν ἀγάζειν‘ ὡς ὁ χορὸς ἐν Ἱκετ. 1062 παραινεῖ.[3])

Ἡ σοφία δ᾽ αὕτη, οἱ ‘δαυλοὶ πραπίδων‘ (Ἱκετ. 93) οὗτοι εἶναι ἡ βάσις πάντων τῶν φαινομένων κατὰ τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου και τῆς ἀνθρωπότητος· αὐτὴ εἶναι αἰτία τῆς νίκης τοῦ ἠθικοῦ καλοῦ ἡ ὁποία συνήθως τὴν λύσιν τῶν ἔργων τοῦ ποιητοῦ στέφει, αὐτὴ σῴζει καὶ διατηρεῖ τὴν μεγάλην ‘Διὸς ἁρμονίαν‘ (Πρ. 551).[5])

Οὕτω δὲ ὁ Αἰσχύλος μετὰ τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ὑπὲρ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ἀνυψωθεὶς καὶ τὸ θεῖον ἐξόχως πάσῃ ἀρετῇ διαφέρον θεωρήσας, ἐξύμνησεν αὐτὸ μετὰ τῆς οὐρανοβάμονος αὐτοῦ φαντασίας ὥς τις ἄλλος Δαυῒδ τῆς ἀρχαιότητος.

Ἐν Ἱκετ. 524 εὔχεται ὁ χορός ‘Ἄναξ ἀνάκτων, μακάρων μακάρτατε καὶ τελέων τελειότατον κράτος, ὄλβιε Ζεῦ‘ .... καὶ ‘ὑπ᾽ ἀρχᾶς δ᾽ οὔτινος θοάζων τὸ μεῖον κρεισσόνων κρατύνει | οὔτινος ἄνωθεν ἡμένου σέβει κράτος‘[6]) (595 Πρβλ. καὶ Ἱκετ. 100). Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος μόνον τὸν Πίνδαρον ἀνεβίβασεν ὁ Πήγασος εἰς τὰ αἰθέρια ταῦτα ὕψη τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος.

---

[1]) Διὰ τῶν μέσων τούτων ἐνίκησαν οἱ ὀλύμπιοι θεοὶ τοὺς Τιτᾶνας (Πρ. 206. 213. 219).

[2]) Παρ᾽ Ἀριστοφάνει ἐν Πλούτ. 579 ἔχει ὁ Ζεὺς τὴν ἰδιότητα ‘διαγιγνώσκειν τὸ κράτιστον‘.

[3]) Κατ᾽ ὀρθὴν τοῦ σχολιαστοῦ ἑρμηνείαν ἀγάζειν, λίαν ἐξετάζειν· ἡ συνήθης ἐξήγησις ἀγάζειν=aegre ferre ἀκολούθως τῷ τοῦ Ἡσυχίου. ἀγάζει· ἀγανακτεῖ, βαρέως φέρει εἶναι παντελῶς ἀνάρμοστος.

[4]) Ὑπὸ τοῦ Πινδάρου καλεῖται ‘Διὸς ... νόος μέγας‘ Πυθ. V, 153.

[5]) Τὴν ἰδιότητα ταύτην ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Πίνδαρος προσφωνεῖ τὸν Δία ‘ἀριστοτέχνα πάτερ‘ (ἐν τῷ τρίτῳ Παιᾶνι).

[6]) Κράτος μετὰ τοῦ Heimsoett ἀντὶ τοῦ ἀτόπου κάτω. Περὶ τοῦ ἐφθαρμένου τούτου χωρίου ἴδε πλείονα παρὰ Oberdick ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν Ἱκετίδων εἰς στίχ. 577 (595) σελ. 149.

Περιφανῶς δὲ διδάσκουσι τὰ κάλλιστα ἐκεῖνα ἐγκώμια τοῦ Διός ὅτι ὁ Αἰσχύλος δὲν ἐθεώρει τὸ θεῖον ὑπὸ τὴν ἀπεριόριστον πολυθεϊστικὴν ἀντίληψιν τοῦ λαοῦ, οὐδεὶς δ' ὑπάρχει ὁ μετὰ λόγου δυνάμενος νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν μονοθεϊστικὴν τάσιν, ἣν οἱ ἀνωτέρω στίχοι μονονουχὶ κηρύττουσιν. Οὐδὲν ἧττον ἡ τάσις αὕτη τοῦ Αἰσχύλου ἐξαίροντος πρὸ πάντων τὸν ‘ταγὸν μακάρων‘ δὲν εἶναι ἀπόλυτός τις, ἀλλ' ἀφορίζεται ὑπὸ τοῦ κύκλου τοῦ πολοθεϊστικοῦ συστήματος καὶ πόρρω ἀπέχει τοῦ νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν καθαρὰν καὶ σαφῆ τοῦ μονοθεϊσμοῦ ἰδέαν. Σφάλλονται δὲ διὰ ταῦτα οἱ πιστεύοντες[1]) ὅτι ὑπάρχει μονοθεϊστικὴ τάσις ἐν τῇ σχέσει τοῦ Διὸς πρὸς τοὺς ἄλλους θεοὺς καθ' ἣν οὗτοι ἁπλῶς ὡς ὄργανα αὐτοῦ ἐμφανίζονται, διότι ὁ κρονίδης εἶναι ἀρχὴ τῶν ἔργων τῶν λοιπῶν θεῶν οὐ μόνον κατ' εἰδικὴν τοῦ Αἰσχύλου ἀντίληψιν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν γενικὴν τῶν Ἑλλήνων πίστιν πάντως τὴν ἰδέαν τοῦ μονοθεϊσμοῦ ἀγνοοῦσαν.[2]) Ἄλλως τε καὶ ὑπάρχει γνωστὸν ὅτι αὐτὸς ὁ Ζεὺς διένειμεν τὰς διαφόρους ἀρχὰς μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ θρόνου (Προ. 228. 230.) καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν τιτάνων, ἧς ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν, ὑπηρέτουν τῷ Διῒ οὐ μόνον οἱ νέοι ἀλλὰ καὶ οἱ παλαιοὶ θεοί.

Καὶ θεωρεῖ μὲν ὁ Αἰσχύλος τὴν πᾶσαν τάξιν τοῦ κόσμου ἔργον τοῦ ἑνὸς ἀνωτάτου Διός[3]), *οὐδὲν ἧττον καὶ ὁ Ζεὺς οὗτος δεῖται τῆς συμπράξεως τῶν ἄλλων θεῶν μὴ ἀπολεσάντων τέλεον τὴν ἀτομικότητα αὐτῶν.*[4]) *Ὁ Ζεὺς δὲν δύναται νὰ κυβερνήσῃ καὶ νὰ ἐνεργήσῃ ἄνευ αὐτῶν· Οἱ χρησμοὶ τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι μὲν αὐτὴ ἡ θέλησις τοῦ Διός* (*Εὐμ.* 19. 616.) *ἀλλ' οὐδέποτε ὑπάρχουσι προφητεῖαι ἄνευ τοῦ Φοίβου. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον (παρ' Αἰσχύλῳ ἰδίως καὶ διότι ὁ ποιητὴς ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴπομεν, φείδεται τοῦ μεγαλείου τοῦ Διός)*

---

[1]) Ὡς ὁ Dronke, relig. sittl. Vorstellungen d. Aesch. *ἐν N.* Jahrb. f. Philologie 1861, suppl. Band 4. *σ.* 9, Herwig, das ethisch-relig. Fundament d. aeschyleischen Tragödie‘ *σ.* 11.

[2]) Ἰδ. Lehrs, „Populäre Aufsätze“ *σ.* 149. 150. 151. *καὶ μάλιστα* 266.

[3]) Dronke, *ἐν τῇ μνημονευθείσῃ διατριβῇ σ.* 55.

[4]) Ὡς *ὀρθῶς ὁ* Dronke, *σ.* 12 *ἰσχυρίσθη. Ἰδ. καὶ* Buchholtz, die sittl. Weltanschauung d. Pindaros u. Aesch- *σ.* 172, Oldenberg, „Aeschylus als Lyriker“, Altenburg 1875, *σ.* 8.

ὁ Ἥφαιστος, τὸ Κράτος, ἡ Βία ἐκτελοῦσι τὴν καθήλωσιν τοῦ Προμηθέως, ὁ Ἑρμῆς εἶναι „διάκονος“ τοῦ Κρονίδου καὶ ἐλθὼν ἐρωτᾷ τὸν τιτᾶνα περὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ κυρίου αὐτοῦ, ὁ Ἀπόλλων, ἡ Ἀθηνᾶ καὶ αὐτὴ ἡ Πειθὼ ὑπερασπίζουσι τοῦ Ὀρέστου ὡς ὄργανα τοῦ Διός, ἀλλ' οὐδέποτε αὐτὸς ὁ μέγας Ζεύς. Ὥστε, ὡς καὶ ἐκ πάντων τούτων γίνεται δῆλον μόνον ἡ θέλησις αὐτοῦ ἵσταται ὑπὲρ πάντα καὶ διὰ τοῦτο ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι τοῦτο μόνον εἶναι ἡ μονοθεϊστικὴ χροιὰ τῆς θεολογίας τοῦ ποιητοῦ· ἄλλως εὐθὺς ὡς τὰ ἀναγκαῖα ἔργα τῶν ἄλλων θεῶν δὲν καταργοῦνται ἡ πολυθεϊστικὴ αὐτῆς ὄψις εἶναι πρόδηλος. Ἂν δὲ ὁ κύριος πάντων τῶν ἀρχῶν ἐκτελεῖ καὶ ἔργα ἄλλων θεῶν, οὐδὲν θαυμαστόν, ἐν ὅσῳ καὶ δευτερεύοντες θεοὶ ἔχουσιν ἀνάλογα δικαιώματα. Ὁ χορὸς ἐν Ἀγαμ. 55 *φωνεῖ „ὕπατος δ' αἴων ἤ τις Ἀπόλλων ἢ Πὰν ἢ Ζεὺς .... ὑστερόποινον πέμπει παραβᾶσιν Ἐρινύν.“ πρβλ. καὶ Εὐμ.* 758. *Διὰ τὴν σχέσιν δὲ ταύτην τοῦ Διὸς πρὸς τοὺς ἄλλους θεοὺς τοῦτο μὲν εἷς, τοῦτο δὲ πλείονες θεοὶ ὀνομάζονται. Οὕτω λέγεται „Ζεὺς δ' ἀπέσκηψεν τελευτὴν θεσφάτων“ ἐγὼ δέ που διὰ μακροῦ χρόνου τάδ' ηὔχουν ἐκτελευτήσειν θεούς· ἀλλ' ὅταν σπεύδῃ τις αὐτὸς χὠ θεὸς συνάπτεται. (Πέρ.* 740—742. *Πρβλ. καὶ Ἀγαμ.* 174—182.)[1])

Καθ' ὅσον δὲ τοῦτο μὲν τὸ μνημονευθὲν ἐγκώμιον τοῦ Διός παρέχει εἰκόνα θεοῦ ἀξίου μονοθεϊστικῆς λατρείας τοῦτο δὲ ὁ Κρονίδης παρ' Αἰσχύλῳ — ἰδίως ἐν τῷ Προμηθεῖ — ἔχει καὶ τὸν μυθικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα, ὑπετόπασάν τινες ὅτι πρέπει νὰ διακρίνωμεν παρὰ τῷ ποιητῇ τὸν νοερὸν καὶ ἄξιον τοῦ μονοθεϊσμοῦ Δία ἀπὸ τοῦ ἑτέρου, τοῦ ἱστορικοῦ Κρονίδου.[2])

---

[1]) *Ὁ* Naegelsbach, Nachhomerische Theologie *σ.* 139 *καὶ* 346 *ἀναφέρει ταῦτα εἰς πάλην τοῦ μονοθεϊσμοῦ πρὸς τὸν πολυθεϊσμόν· Καὶ ὁ* Herwig, *ἐν τ. μνημ. πραγματείᾳ σελ.* 11. *εὑρίσκει ἐν ταῖς ῥήσεσι „θεός“, „θεῖον“ τὴν ἔννοιαν τοῦ μονοθεϊσμοῦ· ἀλλὰ νομίζομεν οὐχὶ εὐλόγως· ἡ θεότης ἢ μᾶλλον οἱ θεοὶ ἐν τῇ ὁλότητι αὐτῶν ὀνομάζονται ἁπλῶς ὁ θεός Πρ.* 851. *Επτ.* 35. 157. 549. *Πέρ.* 742. 903 *κ. τ. τ. ἢ τὸ θεῖον Αγαμ.* 1084. *Χοηφ.* 958., *ὅπως λέγονται καὶ „οἱ θεοὶ“ καθ' ὅλον Ἑπτ.* 418. 421. *Προμ.* 9. 37. *Χοηφ.* 76. 148 *κ. τ. λ.*

[2]) G. Herrmann, „dissertatio de Prometheo Aeschyleo“, Leipzig 1845, *σ.* 4. *Αὐτῷ ἠκολούθησεν* A. Jung, „dissert. de fato Aeschyleo“. *σ.* 22, *καὶ ἄλλοι.*

Ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ἡ ὑψηλὴ ἐκείνη ἀντίληψις τοῦ Διὸς οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐκδήλωσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τοῦ ποιητοῦ, οἵα ἡ τοῦ Τερπάνδρου καὶ τοῦ Πινδάρου καὶ αὐτοῦ τοῦ Σοφοκλέους τοῦ ἄλλως πιστῶς τὸν ἀρχαῖον μῦθον σεβασθέντος.[1]) Ἔπειτα δὲ καὶ τὰ χωρία τὰ ὁποῖα συνήθως εἰς μονοθεϊστικὸν καὶ πνευματικὸν Δία ἀναφέρονται[2]) (ἐννοῶ τὰ ἀνωτέρω ἐκ τῶν Ἱκετ. μνημονευθέντα 100.[3]) 524. 594—599 καὶ τὸ ἐκ τοῦ Ἀγαμ. 160) οὐδόλως συμβάλλονται εἰς ὑποστήριξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ ἐκείνου, διότι τὰ χωρία ταῦτα πάντα, ἄν τις μετὰ προσοχῆς ἐξετάσῃ, εἰς τὸν ἱστορικὸν Δία ἀφορῶσιν.

Ὁ ἐν ταῖς Ἱκετ. ὡς „ἄναξ ἀνάκτων“ ὑμνούμενος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦναι ἄλλος ἢ αὐτὸς ὁ Κρονιδης, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ γένους (princeps generis) τοῦ χοροῦ θεωρούμενος, ἐν δὲ τῷ „Ἀγαμέμνονι“ δὲν μνημονεύεται ἄλλως ἢ ἐν σχέσει πρὸς τὴν παλαιὰν ἀρχὴν τοῦ Κρόνου.[4])

---

[1]) O. Müller, griech. Literaturg. II, σ. 132. Limbourg-Brouver, Histoire de la civilisation etc. V, σ. 79.

[2]) Oldenberg, ἐν τ. μν. πραγματ. σ. 6. 7.

[3]) Ὁ Oberdick ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν Ἱκετίδων εἰς στιχ. 100 (88) γράφει: Zu φρόνημά πως bemerkt richtig Steusloff p. 31 (ἐννοεῖ τὴν μνημονευθεῖσαν τούτου πραγματείαν „Zeus und die Gottheit bei Aeschylos“, 1867): „Zeus ist hiernach ein Geist, doch selbst hier zeigt das Wörtchen πως den ihm unbewussten Bruch in des Dichters Religion“. Ὀρθῶς θὰ εἶχον πάντα ἂν καὶ ἡ γραφή, ἣν ὁ Steusloff ἠσπάσατο ἦτο ὀρθή· Ἀλλὰ καὶ ἡ γραφὴ καὶ τὸ πρᾶγμα ἔχει ἄλλως. Ὁ Steusloff γράφει (μετὰ τοῦ Hermann) μνῆμον φρόνημα, ὡς αὐτὸς λέγει ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι τῆς πραγματ. αὐτοῦ διότι εὑρίσκει ἀντίφασιν ἐν τῇ γραφῇ „ἥμενον φρόνημα«, ὡς δ' ἡμεῖς νομίζομεν διότι παρενόησε τὸ χωρίον· ἐκ τῶν συμφραζομένων πᾶς τις ἐννοεῖ ὅτι ἡ σύνταξις εἶναι „φρόνημά πως ἐξέπραξεν“ καὶ ὅτι οὐχὶ περὶ πνευματικοῦ θεοῦ ἀλλὰ περὶ ἐκτελέσεως τῆς θείας θελήσεως, μετὰ ταχυτῆτος οἵαν ὁ νοῦς κέκτηται, πρόκειται, περὶ ἀμέσου καὶ οἱονεὶ συγχρόνου ἐκπληρώσεως τοῦ ἔργου μετὰ τὴν σκέψιν, ὅπερ ἀλλαχοῦ σαφῶς ὁ ποιητὴς εἶπεν „πάρεστι δ' ἔργον ὡς ἔπος σπεῦσαι τι τῶν βούλιος φέρει φρήν“ Ἱκετ. 598 ἔνθα ὁ Σχολ. γράφει „ἅμα τῷ λόγῳ ἡ πρᾶξις“, ἐξ οὗ καὶ ἡ παρὰ Oberdick σ. 150 διόρθωσις „σπεῦσαι· τί τῶν δ' οὐ Διός φέρει φρήν;“ περιττή· Ὅτι δὲ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ φαντασθῇ ὁ Αἰσχύλος ἕνα παντοδύναμον καὶ νοερὸν θεόν παρατηρεῖ καὶ αὐτὸς ὁ Steusloff σ. 34.

[4]) Τὸ ἄωτον μονοθεϊσμοῦ εὑρίσκει ὁ Naegelsbach, Nachhom. Theol. σ. 138 ἐν τῷ ἀποσπ. 295 (Δ.): „Ζεύς ἐστιν αἰθὴρ Ζεὺς δὲ γῆ Ζεὺς

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς θεότητος παρ' Αἰσχύλῳ καθ' ὅλου· ἐν δὲ τοῖς ἑπομένοις θὰ ἴδωμεν πῶς ὁ ποιητὴς αὐτὴν φύλακα καὶ φρουρὸν τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ποιεῖ·[1]*) πρὸ τούτου ὅμως εὐκαιρότερον νὰ ἴδωμεν τίς αὕτη ἡ ἠθική.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ.

Η ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.[2]*)*

§ *Α.*

Η ΑΡΕΤΗ.

Ἡ ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦ Ἕλληνος ἰσχυρὰ ἐντύπωσις τοῦ αἰσθητοῦ καλοῦ ἀντικατωπτρίσθη ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐντεῦθεν ἐξέθορεν ὡς τὸ ὡραῖον (καλόν) τῆς ψυχῆς, ὡς τὸ ἠθικῶς ἀγαθόν. Διὸ ἐχαρακτήριζεν ὁ Ἕλλην τοῦτο ὡς ὡραῖον, καλόν, ὡς τὰ μάλιστα φαίνεται ἐκ τῆς περιφήμου ἐπιγραφῆς τοῦ ἐν Δήλῳ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐν ᾧ λέγεται[3]*) „κάλλιστον τὸ δικαιότατον, λῷστον δ' ὑγιαίνειν | πρῆγμα δὲ τερπνότατον τοῦ τις ἐρᾷ τὸ τυχεῖν".*[4]*) Οὕτω δ' ἐγεννήθη παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὡς ἀπαύγασμα τῆς τάξεως ἐν τῇ ἔξω φύσει, τὸ αἴσθημα τῆς ἠθικῆς ἁρμονίας, ἧς βαθεῖαν αἴσθησιν κατὰ πάντα τὸν ἑαυτῶν βίον εἶχον.*

Διατηρεῖται δ' ἡ ἁρμονία αὕτη, ὡς εἶναι φυσικόν, διὰ τοῦ ἰδίου περιορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ κύκλου τοῦ ἠθικοῦ καλοῦ, οὗ μέτρον ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ὅρια τῆς τοιαύτης ἐλευθέρας ἠθικῆς ἐνεργείας χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς Θέμις, ὡς πρός τε τοὺς θεοὺς καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.

Θέμις ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἄρα εἶναι τὸ σύνολον

δ' οὐρανός, Ζεύς τοι τὰ πάντα χὤτι τῶνδ' ὑπέρτερον" Ἴδ. ὅμως τὴν ὀρθὴν τοῦ Dronke *σ.* 14 *ἀνασκευήν, ἐπιστήσαντος τὴν προσοχὴν εἰς τὸ ἐλλιπὲς ἑκάστου ἀποσπάσματος.*

[1]) *Ἐκεῖ ἀνάγονται καί τινες ἰδιότητες τοῦ θεοῦ ἐνταῦθα μὴ παραληφθεῖσαι.*

[2]) *Τὰ περὶ ἠθικῆς ἐνταῦθα λεγόμενα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸν Αἰσχύλον μόνον διότι ταῦτα ἐν πολλοῖς εἶναι ἅμα ἑλληνικὰ καθ' ὅλου. Τὸ καθ' ἡμᾶς θὰ ἐξάρωμεν ὅπου δεῖ τὰ ἰδιώματα τοῦ ποιητοῦ.*

[3]) *Παρ' Ἀριστοτ. Ἠθ. Νικομ.* 1099ª, 25.

[4]) *Κατὰ* Bergk, *Θέογνις* 255.

τῆς ἀνθρωπίνης ἠθικῆς, κατ' ἀκολουθίαν ὁ νόμος ὁ ὑπαγορεύων τὰς πρὸς τὸν πλησίον καθ' ὅλου σχέσεις, ὁ „κατὰ φύσιν νόμος“ [1]) *ὁ ἀφ' ἑαυτοῦ διοικῶν τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάπτυξιν τῶν αἰσθημάτων καὶ πρὸς τὸ ἀνθρωπίνως ὀρθὸν ἄγων, ὁ νόμος, ὃν „οἱ πάντες μαντεύονται“ ὡς ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, οὗ ἡ ἔμφυτος ἀρχὴ καὶ ὁ βίος αἰώνιος: οὐ γάρ τοι νῦν γε κἀχθές ἀλλ' ἀεί ποτε ζῇ ταῦτα κοὐδεὶς οἶδεν ἐξ ὅτου ἐφάνη.'* [2])

Ἔργῳ ἐκδήλωσις τοῦ νόμου τούτου εἶναι τὸ δίκαιον καὶ ἡ δίκη ἐν τῇ εὐρείᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ ὁ Ἕλλην ἀπεῖδεν εἰς ἀκριβῆ διάκρισιν τῶν ὁρίων τῆς κατὰ τὴν θέμιν ἀδείας, ἐξ οὗ καὶ ἡ συγγένεια τῆς δίκης πρὸς τὸ δίχα πιθανὴ ἐθεωρεῖτο. [3]) *Οὕτω δὲ περιελάμβανεν ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης οὐ μόνον τὴν ἀληθῆ ἠθικὴν ἰδιότητα ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολον τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς καθ' ὅλου. Οἱ ἀρχαῖοι διισχυρίζοντο „ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσα ἀρετή στίν“* [4]) *διότι δι' αὐτῆς ἑκάστῳ τὸ προσῆκον ἀποδιδούσης, ὁρίζονται καὶ διατηροῦνται αἱ πρὸς τὸν πλησίον σχέσεις.* [5])

Ἀφ οὗ ὅμως ἅπαξ ὁ Ἕλλην ὑποβαλὼν ἑαυτὸν ὑπὸ ἀνωτέραν τινα δύναμιν ἐθεώρησε τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἔμφυτόν τινα ἀφοσίωσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ θεῖον, προσέλαβεν αὕτη χαρακτῆρα ἀρχικοῦ τοῦ ἀνθρώπου καθήκοντος καὶ μετεπήδησεν εἰς τὴν ἠθικήν. Ὅθεν νομίζεται ἡ ἀφοσίωσις αὕτη μέρος τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἡμέτερος ποιητὴς ἀνάγει τὸ πρὸς τὸν

---

[1]) *Ἀριστ. Ρητορ.* I, 13, 9.

[2]) *Σοφοκλ. Ἀντιγ.* 456.

[3]) G. Herrmann, *ἐν* Jahrb. f. Philologie *Τόμ.* 52, *σ.* 142. *Διὰ ταῦτα σύμπασα ἡ ἀρχαιότης ἀντελαμβάνετο τῆς δικαιοσύνης ἀκολούθως τῷ ὁρισμῷ τοῦ Σιμωνίδου παρὰ Πλάτωνι ἐν Πολιτ.* I, 332c. *„τὸ προσῆκον ἑκάστῳ ἀποδιδόναι“.*

[4]) *Θεογνις* 147, *Φωκυλ.* 17 (*B*).

[5]) *Περὶ τῶν διαφόρων αὐτῆς ἐκδηλώσεων, οἷαι εἶναι τοῦτο μὲν ἡ φιλαλήθεια καὶ ἡ πίστις* (Buchholtz, die sittl. rel. Weltansch. d. Pind. u. Aesch. *σ.* 191. 192), *ἡ εὐθύτης τοῦ χαρακτῆρος* (Lübker, Theologie u. Ethik d. Sophokles II, *σ.* 59), *ὁ σεβασμὸς τῆς φιλίας, τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς πατρίδος, ἡ προστασία τῶν ταλαιπωρουμένων ξένων, ἱκετῶν κ. τ. λ.* (Buchholtz. *σ.* 196) *τοῦτο δὲ ἡ καταδίωξις τοῦ ἐχθροῦ καθ' ὅλου, ἴδ.* Naegelsbach, Nachhom. Theol. *σελ.* 240. 241. 248 *ἑ.* 252—263. 264 *ἑ.* 288 *ἑ.* — *Πρβλ. καὶ Κεφαλ.* III.

θεὸν καθῆκον εἰς τὰ ἐκ τῆς „θέμιδος“ ἐκείνης ἀπορρέοντα, καθιστῶν κεφάλαιον τῆς ἠθικῆς τὰς ἑξῆς τρεῖς ἀρχάς, εὐσέβειαν πρὸς τὸν θεόν, σέβας πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ αἰδῶ πρὸ τῶν ξένων Ἱκετ. 701—709. *Εὐμ.* 269. 539—549.[1])

Αἱ τρεῖς λοιπὸν αὗται οὕτως εἰπεῖν ἐντολαὶ ἀποτελοῦσι πᾶσαν τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀρετὴν καὶ ἀναφερόμεναι εἰς θείαν ἀρχὴν (*Ἱκετ.* 709) *καθαγνίζονται καὶ κρατύνονται*[2]) *καίπερ ἄλλως μηδαμῶς ὡς θεία τις ἀποκάλυψις* (*αἱ π. Χ. οἱ νόμοι τοῦ Μωϋσέως*) *νομιζόμεναι.*

Καθ᾽ ὅσον δὲ ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ τὸν χαρακτῆρα πρώτου καθήκοντος τοῦ ἀνθρώπου περιεβάλετο καὶ ἡ ἠθικὴ ἐνομίσθη ἀπαίτησις τοῦ θεοῦ, κατέστη ἡ θρησκεία οὐ μόνον ἀρχὴ πάσης ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ βάσις αὐτῆς καὶ ἄρα μέτρον τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος.

Οὕτω λοιπὸν ὑψίστη τῶν ἀρετῶν τῶν τε θρησκευτικῶν ἅμα καὶ ἠθικῶν εἶναι ἡ εὐσέβεια. Κυρίως εἶναι αὕτη θεοσέβειά τις, ὡς ὁ ἡμέτερος ποιητὴς λέγει τὸ „ἄξια δ᾽ οὐρανοῦχον ἀρχὰν σέβειν“ (*Χοηφ.* 960), *εἶναι ἡ ἀπονομὴ τῆς προσηκούσης τιμῆς τοῖς θεοῖς*[3]), *εἶναι ἡ ἔνδειξις τῆς ἀνθρωπίνης ὑποταγῆς τῷ θεῷ. Διὰ τὴν ἰδιότητα δὲ ταύτην ἠδύνατο ὁ Αἰσχύλος, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι τραγικοὶ νὰ εὐρύνῃ τὴν ἔννοιαν αὐτῆς οὕτως ὥστε νὰ περιλαμβάνῃ αὕτη πάσας τὰς ἀξιώσεις τῶν θεῶν* (*Ἱκετ.* 339. 419. 941. *Ἑπτ.* 601.), *καὶ ν᾽ ἀναφέρηται οὕτω οὐ μόνον εἰς τοὺς ἠθικοὺς θεσμοὺς ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν τήρησιν τῶν περὶ τὴν λατρείαν, εἰς τὰς συνηθείας τὰς περὶ τὰς θυσίας καὶ εἰς αὐτὸν τὸν σεβασμὸν τῶν θεῶν ὑποταχθείσης πόλεως* (*Πέρ.* 809. *Ἀγαμ.* 383).[4])

---

[1]) *Καὶ παρ᾽ Εὐριπ. ἀποσπ.* 219 (*N*): *„Τρεῖς εἰσιν ἀρεταί, τὰς χρεών σ᾽ ἀσκεῖν, τέκνον, | θεούς τε τιμᾶν τούς τε θρέψαντας γονεῖς, | νόμους τε κοινοὺς Ἑλλάδος κ. τ. λ. πρβλ. καὶ Ὀρεστ.* 486. 495 *καὶ Πινδ. Ὀλυμπ.* III, 66 *ἑ. Πυθ.* VI, 34.

[2]) *Εἰς τὸν Ὄλυμπον ἀναβιβάζει τοὺς νόμους τούτους κάλλιστα ὁ Σοφοκλῆς διὰ τῶν ἀθανάτων στίχων ἐν τῇ Ἀντιγ.* 450 *ἑ., οἷς πρβλ. καὶ* 77. *„Θεῶν νόμοι“ ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου ἐν Ἱππολ.* 98, *καὶ ὁ Πίνδαρος ἀποκαλεῖ αὐτοὺς „μακάρων τελετάς“ Ὀλυμπ.* III, 68.

[3]) *Ὅθεν ὁ Κικέρων ὁρίζει αὐτήν* „justiciam advessus deos“ de nat. deor. I, 41, 116.

[4]) *Καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ ἐν Φιλοκτ.* 1440 *„τοῦτο δ᾽ ἐννοεῖσθ᾽ ὅταν πορθῆτε γαῖαν, εὐσεβεῖν τὰ πρὸς τοὺς θεούς“.*

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἠθικὴ διὰ τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου διαγινώσκεται καὶ χειραγωγεῖται, ἐθεωρήθη οὗτος πρώτη πηγὴ πάσης ἠθικῆς, ἡ ὑγιὴς αὐτοῦ κατάστασις ὅρος τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς οὕτως, ὥστε ἦτο δυνατὸν ν' ἀντικατασταθῇ αὐτὸς ἀντὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικῆς. Νοῦς ὑγιὴς καὶ ἠθικὴ ἐταυτίσθησαν. Ἡ σωφροσύνη λοιπὸν ὡς „εὖ φρονεῖν", „ὑγίεια φρενῶν" παρ' Αἰσχύλῳ ἀπαντῶσα εἶναι διάγνωσις τῶν ὁρίων τῆς ἠθικῆς τάξεως, ἑκούσιος περιορισμὸς τῆς ψυχῆς ἐν αὐτῇ.[1] *Καθ' ὅσον δ' ἡ τάξις αὕτη ἀναφέρεται εἰς τοὺς θεοὺς ταυτίζεται ἡ ἔννοια αὐτῆς τῇ τῆς εὐσεβείας.*[2] *Ἡ μεγάλη δὲ σημασία ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν ἑκούσιον περιορισμὸν τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἐκτίμησις τῆς σωφροσύνης ὑπὸ πάσας αὐτῆς τὰς ἰδιότητας, ἀνάγεται εἰς τὴν βαθεῖαν αἴσθησιν τοῦ μέτρου παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἐξ οὗ πρὸς δήλωσιν τοῦ ἠθικῶς ὀρθοῦ καὶ χρηστοῦ ὁ χαρακτηρισμὸς „μέτριος" προῆλθεν (Ἱκετ.* 1060).

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ἐνταῦθα πρὸς τούτοις ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἀσμενίζει νὰ μεταχειρίζηται τὴν λέξιν „σωφρονεῖν" ἐπὶ καταστάσεων τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος, ἅστινας ἡ τιμωρία καὶ ἡ μετάνοια ἐπιφέρουσιν (Ἀγαμ. 175. 177. 1425. 1620. *Εὐμ.* 520. *Πέρ.* 629) *ὅπερ ὁ χορὸς (Ἀγαμ.* 181) *„καὶ παρ' ἄκοντας ἦλθε σωφρονεῖν" ὀνομάζει.*[3]

Πρὸς τῇ σωφροσύνῃ εἶναι ἡ αἰδώς, ὡς ἐσωτερικός τις φόβος πρὸ τῆς ἐπικρίσεως τῶν ἀνθρώπων, οὐσιώδης ἀφορμὴ τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτρέπουσα αὐτὸν νὰ ὑπερβῇ τοὺς ἠθικοὺς νόμους καὶ τὰ ὅρια τῆς ἠθικῆς τάξεως (πρβλ. (Πέρ. 699. *Ἀγαμ.* 1204). *Διὰ ταῦτα φέρει ὁ Ἀγαμέμνων (Ἀγ.* 948) *ὡς λόγον τῆς σωφροσύνης αὐτοῦ καὶ τοῦ φόβου τῶν θεῶν ἁπλῶς τὴν αἰδῶ, λέγων „πολλὴ γὰρ αἰδὼς*

---

[1]) *Διὸ καὶ ὁ Πλάτων ὁρίζει τὴν σωφροσύνην „Δόξης μὲν οὖν ἐπὶ τὸ ἄριστον λόγῳ ἀγούσης καὶ κρατούσης τῷ κράτει σωφροσύνη ὄνομα" Φαῖδρ.* 237 E. *Πρβλ. καὶ τὸν τοῦ Ζήνωνος ὁρισμὸν παρὰ Στοβ. ἐκλ.* II, 102 *„σωφροσύνην εἶναι ἐπιστήμην αἱρετῶν καὶ φευκτῶν καὶ οὐδετέρων".*

[2]) *Περὶ τῆς σχέσεως τῶν ἐννοιῶν εὐσέβεια καὶ σωφροσύνη ἰδ.* Naegelsbach, Nachhom. Theol. *σ.* 230. 231.

[3]) *Παρομοίως παρὰ Σοφ. ἐν Ἀντιγ.* 1350 *„μεγάλοι δὲ λόγοι μεγάλας πληγὰς τῶν ὑπεραύχων ἀποτείσαντες, γήρᾳ τὸ φρονεῖν ἐδίδαξαν".*

εἱματοφθορεῖν ποσὶν στείβοντα πλοῦτον ἀργυρωνήτους θ' ὑφάς.[1])

Ἐκ πάντων τούτων γίνεται δῆλον ὅτη ἀρετὴ κατ' Αἰσχύλον εἶναι ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ τήρησις τῶν ἐμφύτων τῷ ἀνθρώπῳ ἠθικῶν νόμων· εἶναι ἄρα ἔργον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ κτῆσις αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐλευθέρας τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως. Ὡς τοιαύτη ἔχει δικαίωμα ἡ ἀρετὴ νὰ τύχῃ τῆς προσηκούσης ἀμοιβῆς (Εὐμ. 550). *Ἡ ἀξία αὐτῆς εἶναι ἀνάλογος τῶν διαφόρων δυσχερειῶν αἵτινες παρακωλύουσι τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν νὰ πράξῃ τὸ ὀρθόν*[2]). *Πόσον δὲ διὰ τοῦτο ἐξετιμᾶτο ἡ πραγματικὴ καὶ ἀληθὴς ἀρετή, δεικνύουσιν οἱ περιβόητοι ἐκεῖνοι στίχοι τοῦ κήρυκος, οἱ (ἐν Ἑπτ.* 591) *τὸν δίκαιον Ἀριστείδην ὑπαινιττόμενοι*:

„*Οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει, | βαθεῖαν ἄλοκα διὰ φρενὸς καρπούμενος | ἐξ ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βουλεύματα.*“ [3])

Τέλος σημειωτέον ὅτι τὸ ἠθικὸν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ γενικὴν τῶν Ἑλλήνων ἀντίληψιν ἐξαρτᾶται τὰ μάλιστα ἐκ τῆς συναναστροφῆς (ὁμιλίας) μετὰ τῶν ἀνθρώπων ἐφ' ὅσον τις „*ἐσθλῶν . . . ἀπ' ἐσθλὰ*“ *διδάσκεται*[4]) *καὶ ἐκ τῶν φυσιολογικῶν ἅμα καὶ ψυχολογικῶν λόγων κληρονομικῆς μεταβάσεως τῆς*

---

[1]) *Οὕτως ὡς ἡ σωφροσύνη προσεγγίζει καὶ ἡ ἔννοια τῆς αἰδοῦς τῇ τῆς εὐσεβείας* (Naegelsbach, Nachhom. Theol. *σ.* 229), *καὶ διὰ τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ θεμελιωθῇ ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ μόνον ἐπὶ τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν, ὡς τοῦτο αἱ λέξεις τῆς Ἠλέκτρας* (*Σοφ. Ἠλ.* 249) „*ἔρροι τἂν αἰδὼς ἁπάντων τ' εὐσέβεια θνατῶν*“ (*περὶ ὧν* Lübker, Theol. u. Eth. d. Soph. II, *σ.* 54) *διδάσκουσιν. πρβλ. καὶ Θεογν.* 291 (*B*). *Διὰ ταῦτα παρ' Εὐριπίδ. ἐν Μηδ.* 468 *ὀνομάζεται ἡ ἀναίδεια* „*μεγίστη τῶν ἐν ἀνθρώποις νόσων πασῶν*“.

[2]) *Εὐριπ. Ἑκ.* 864—867. *Ἱππολ.* 380 *ἑ. Ὅθεν καὶ ὁ Σιμωνίδης ἰσχυρίζεται* „*ἄνδρ' ἀγαθὸν μὲν ἀλαθέως γενέσθαι χαλεπόν*“ . . . (*Ἀπόσπ.* 5, 1 (*B*)), *ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Πιττακοῦ* „*χαλεπὸν ἐσθλὸν ἔμμεναι*“ *ἣν δὲν ἀσπάζεται* (*αὐτόθι, στχ.* 9). *Ἰδ. περὶ τῶν ἰσχυρισμῶν τούτων καὶ τὴν παρὰ Πλάτωνι συζήτησιν ἐν Πρωταγ.* 339 *A.*—347 *A.*, *καὶ πρβλ. περὶ τοῦ πράγματος καὶ τὴν ἑπομένην παράγραφον.*

[3]) *Πρβλ. καὶ Σοφ. Οἰδ. ἐ. Κολ.* 1143.

[4]) *Θεογν.* 35 (*B*).

ἰδίας φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἀγαμ. 762[1]) *ἐξ οὗ καὶ αἱρήσεις „εὐσεβὴς κἀξ εὐσεβῶν (Σοφ. Ἠλ.* 589) *εὐγενὴς κἀξ εὐγενῶν (Σοφ. Φιλ.* 874) *κ. τ. τ. παρὰ τοῖς Ἕλλησιν εἶναι οὐχὶ σπάνιαι.*[2])

Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Αἰσχύλος μᾶλλον εἰς τὴν ἐναντίαν ὄψιν τοῦ νόμου τούτου ἀπεῖδεν, εὔλογον εἶναι νὰ ἐπεξέλθωμεν τὸ πρᾶγμα ἐν τοῖς ἑπομένοις, ἐν τοῖς περὶ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ ἐγκλήματος τοῦ ἀνθρώπου.

Χαρακτηρίζεται δὲ πᾶν ὅπερ ὡς θέμις καὶ ὡς νόμος ὑπὸ τῶν θεῶν τοῖς ἀνθρώποις δοθεὶς πρὸς διατήρησιν τῆς. σχέσεως τούτων πρὸς ἐκείνους ὑπάρχει, ὡς γνωστόν, ὡς „ὅσιον“ καὶ καλεῖται ὁ σεβόμενος τὰς ἀξιώσεις τῶν θεῶν ὅσιος (Ἱκετ. 28) *καὶ εὐσεβής (συχνὰ παρ’ Αἰσχύλῳ).*

Καθ’ ὅσον δ’ αἱ ἔννοιαι θέμις καὶ δίκη εἶναι συγγενεῖς πρὸς ἀλλήλας ὠνομάσθη ὁ τηρῶν καὶ σεβόμενος τὴν ἠθικὴν τάξιν καὶ δίκαιος οὕτως ὥστε ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος, μάλιστα παρὰ τοῖς τραγικοῖς εἶναι ἀκριβῶς ἰσοδύναμος τῷ εὐσεβής. Διὸ ἀντιτίθεται τὸ ἄδικος τῷ εὐσεβὴς (Ἀγαμ. 398) *καὶ τὸ δίκαιος τῷ δυσσεβής (Ἑπτ.* 598).[3])

Παρατηρητέον δ’ ὅτι ἐν τούτοις δὲν ἐννοοῦμεν ὅτι αἱ ἰδέαι θρησκεία καὶ δίκαιον ταυτίζονται, ὡς παρ’ Ὁμήρῳ συμβαίναι·[4]) *ἡ μνημονευθεῖσα σχέσις παρ’ Αἰσχύλῳ προφανῶς εἶναι ἁπλῶς ἀπόρροια τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἠθικῆς. Ἄλλως τε καὶ διατηροῦσι πολλάκις ἀμφότερα τὰ ἐπίθετα τὴν πρώτην αὐτῶν σημασίαν, καὶ ἐν ᾧ τὸ εὐσεβὴς ἀναφέρεται εἰς τὰς σχέσεις πρὸς τὸν θεόν, σημαίνει τὸ δίκαιος τὰς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Τὴν διάκρισιν ἔχομεν πρόχειρον ἐν τῇ πολυθρυλήτῳ παρομοιώσει τοῦ Ἐτεοκλέους περὶ τοῦ βεβαίου ὀλέθρου τοῦ εὐσεβοῦς ὅταν ἐπικοινωνῇ τῷ κακῷ (Ἑπτ.* 602—608).

[1]) *Οὕτω καὶ κατὰ τοὺς ἀριστοκρατικοὺς Πίνδαρον Πυθ.* X, 23. VIII. 64. *Νεμ.* VI, 15 *ἑ., καὶ Θέογνιν* 192. 429 *ἑ.* 527 (*B*).

[2]) *Πρβλ. καὶ Σοφ. Αἰ.* 1304 *καὶ Εὐριπ. Ἀνδρομ.* 590. *Ὀρεστ.* 1696. *ἀπόσπ.* 77. 166. 164. 60. 377 (*Δ*) *κ. τ. λ.*

[3]) *Καὶ παρὰ Σοφ. Φιλ.* 1050. *Εὐρ. Αλκ.* 1147. *Ἑλ.* 1030. *Ἴων* 1315. *Θέογν.* 145 (*B*). *Περὶ τῆς σχέσεως τῆς εὐσεβείας πρὸς τὴν δικαιοσύνην ἰδ.* Naegel., Nachh. Theol. *σ.* 238.

[4]) Naegel., Nachh. Theol. *σ.* 213.

Ἐνταῦθα χαρακτηρίζεται ὁ „σὺν θεοπτύστῳ γένει“ συμπλέων ὡς εὐσεβὴς, τῷ δὲ „πολίταις . . . . . ἐχθροξένοις τε καὶ θεῶν ἀμνήμοσιν“ συζῶντι, ἀντιτίθεται ὁ δίκαιος.[1])

Ὅ, τι δὲ περὶ τοῦ δίκαιος ἐλέχθη τοῦτο ἰσχύει καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἐννοιῶν τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, διότι ἐν γένει ἐπικρατεῖ ἡ γνωστὴ ἐκείνη σύμπτυξις, καθ' ἣν ἠθική τις ἰδιότης συνεπάγεται καὶ τὰς λοιπάς.[2]) *Διὰ τοῦτο εὑρίσκομεν συχνὰ συσσώρευσιν πολλῶν ἐπιθέτων σκοποῦσαν νὰ δείξῃ ὡς οἷόν τ' ἐμφανέστατα τὴν ἠθικὴν τελειότητα. Ὁ ἐνάρετος Ἀμφιάρεως ἐπονομάζεται ἐν τοῖς Ἑπτ. ἐ. Θήβ.* 610 *„σώφρων δίκαιος ἀγαθὸς εὐσεβὴς ἀνήρ“.*[3])

---

§ *Β.*

ΤΟ ΑΜΑΡΤΗΜΑ.

Ἡ ἀτέλεια τοῦ ἀνθρώπου καθ' ἑλληνικὴν ἀντίληψιν ἐνυπάρχει ἐν αὐτῇ τῇ φύσει αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἐξ ἀρχῆς ὑπόκειται οὗτος εἰς τὸ ἁμαρτάνειν· „ἀνθρώποις γὰρ τοῖς πᾶσι κοινόν ἐστι τοὐξαμαρτάνειν“ διδάσκει ὁ Σοφοκλῆς ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ 1024, *καὶ ὁ Αἰσχύλος ἀποφαίνεται ὅτι „ἁμαρτάνει τοι καὶ σοφοῦ σοφώτερος“ ἀπόσπ.* 286 (*Δ*).[4])

Ἂν τόρα ἐνθυμηθῶμεν ὅτι κατὰ τὰ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν λεχθέντα βάσις τῆς αἰσχυλείου ἠθικῆς εἶναι ὁ φυσικὸς νόμος ὁ ὡς „θεσμὸς τῶν θεῶν“ νομιζόμενος, κατανοοῦμεν εὐκόλως ὅτι τὸ ἁμάρτημα τοῦ ἀνθρώπου οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὀλιγωρία τις περὶ τὴν τήρησιν τοῦ νόμου τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ παράβασις τούτου. Πᾶσα διαγωγὴ προσκρούουσα εἰς τὴν τάξιν

---

[1]) *Καὶ* Leopold Schmidt, die Ethik der Griechen I, *σ.* 307.

[2]) *Διογένης ὁ Λαερτ.* VI, 125 *„τὰς δ' ἀρετὰς λέγουσιν ἀντακολουθεῖν ἀλλήλαις καὶ τὴν μίαν ἔχοντα πάσας ἔχειν“. Πρβλ. καὶ Κικ.* de finibus V, 23, 167.

[3]) *Καὶ τοὐναντίον „ἄδικος ἄπιστος προδότις, ἄθεος“ Εὐριπ. Ἑλ.* 1148. *καὶ „ἄθεος, ἄνομος ἄχαρις ὁ φόνος“ Ἀνδρομ.* 492. *ἰδ. καὶ Ἑκάβ.* 1234 *ἔνθα τὰ ἐπίθετα „εὐσεβὴς πιστὸς . . . ὅσιος δίκαιος“ ὁμοῦ κεῖνται.*

[4]) *Καὶ Εὐριπ. ἐν Ἱππολ.* 615 *„ἁμαρτεῖν εἰκὸς ἀνθρώπους“ καὶ Θεογν.* 665 (*Β*): *„καὶ σώφρων ἥμαρτε“.*

ταύτην εἶναι καταπάτησις τῆς Θέμιδος (ἀείποτε ἐν τῇ εὐρείᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ) ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὑπέρβασις τῶν ὁρίων τοῦ κατ᾽ ἄνθρωπον μέτρου[1]) *ὡς πρός τε τούς θεοὺς καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καθ᾽ ὅλου, τοῦθ᾽ ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι ὕβριν ὠνόμαζον.*

Ἡ ὕβρις λοιπὸν εἶναι ἡ πρώτη ἁμαρτία καὶ διὰ τὸν γενικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα ὡς καταφρονήσεως τῆς θείας θελήσεως καθ᾽ ὅλου, περιλαμβάνει πάντα τὰ ἠθικὰ τοῦ ἀνθρώπου πλημμελήματα ὑπὸ πάσας αὐτῶν τὰς ὄψεις.

Οὕτω εὑρίσκομεν αὐτὴν κατὰ τὸν ἐμπρησμὸν τῶν ναῶν ὑπὸ τῶν Περσῶν (Περ. 808), *κατὰ τὴν κατασκαφὴν τῶν τρωϊκῶν ἑδῶν τῶν θεῶν ὑπὸ τῶν Πανελλήνων (Ἀγαμ.* 527), *κατὰ τὴν διαγωγὴν τοῦ Προμηθέως κ. τ. τ. Ὕβρις εἶναι καὶ πᾶς τρόπος δι᾽ οὗ ὁ ἄνθρωπος ἐκδηλοῖ τὸ ὑπερφίαλον αὐτοῦ αἴσθημα, πᾶσα ὑπέρμετρος πολυτέλεια, οἵα εἶναι ἐκείνη, ἣν θέλει ν᾽ ἀποφύγῃ ὁ Ἀγαμέμνων μὴ πατῶν τοὺς πορφυροῦς τάπητας, οὓς ἡ Κλυταιμνήστρα εἶχε στρώσει πρὸς ὑποδοχὴν αὐτοῦ (Ἀγαμ.* 921. 946*ἑ.), ἡ ἀξίωσις δόξης μείζονος τῆς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὡς ἡ τοῦ Ξέρξου κ. τ. τ.*

Ὥστε ὕβρις εἶναι οὐ μόνον τὸ „ὑπερφρονεῖν“ „μέγα φρονεῖν“ „μὴ κατ᾽ ἄνθρωπον φρονεῖν“ (Ἑπτ. 425) *ἀλλὰ καὶ „θρασυστομεῖν“, „μεγαλαυχεῖν“, ἡ „ὑψήγορος γλῶσσα“ τὰ „ὑψήγορα κομπάσματα“ καὶ τὰ παραπλήσια τούτοις, ἅτε δὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ αἰσθήματος διὰ τοῦ λόγου ἐκδηλουμένου.*[2]) *Σημειωτέον δ᾽ ὅτι ὁ οὐσιώδης οὗτος χαρακτὴρ τῆς ἀνθρωπίνης ἁμαρτίας ἀνάγεται εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν βαθεῖαν αἴσθησιν τοῦ μέτρου παρὰ τοῖς Ἕλλησι, δι᾽ ἣν καὶ ἡ γνωστὴ κατὰ τῆς ὕβρεως γενικὴ ἀντιπάθεια.*

Ὡς τὰ πολλὰ παρίσταται ἡ ὕβρις ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὡς πηγὴ ἄλλων παρεπομένων ἠθικῶν σφαλμάτων. Ἐνταῦθα

---

[1]) *Τί εἶναι μέτρον διδάσκει ὁ στίχος „ὡς οὐχ ὑπέρφεν θνητὸν ὄντα χρὴ φρονεῖν“ Πέρ.* 820. *Πρβλ. τὴν συχνὴν ἐπανάληψιν τῆς ἰδέας ταύτης παρὶ Πινδάρῳ Ἰσθμ.* IV (V), 18: *„μὴ μάτευε Ζεὺς γενέσθαι“ καὶ* 20 *„θνατὰ θνατοῖς πρέπει“. — καὶ Ὀλυμ.* V, 48. *Πυθ.* X, 49. III, 84. *Νεμ.* XI, 77. III, 35—40 *κ. τ. λ. Τὸ ἀπόσπ.* 320 (*Δ*) *τοῦ Σοφοκλέους ἔχει οὕτως: „καλὸν φρονεῖν τὸν θνητὸν ἀνθρώποις ἴσα“.*

[2]) *Πρβλ. καὶ Πινδ. Ὀλυμπ.* XIII, 13. *Ἰσθμ.* III, 37.

ὑπάρχει προφανῶς ψυχολογικός τις λόγος, καθ' ὃν ἡ πνευματικὴ τύφλωσις τοῦ ὑπὸ τῆς ὕβρεως κατεχομένου ἄγει εἰς ἄλλα κακὰ ἔργα. Τὸν ψυχολογικὸν τοῦτον λόγον ἔχων ὑπ' ὄψιν ὁ Αἰσχύλος λέγει διὰ τοῦ φάσματος τοῦ Δαρείου „ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦσ' ἐκάρπωσε στάχυν | ἄτης ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμᾷ θέρος Πέρ. 821.[1]).

Τῇ ὕβρει συγγενὴς εἶναι ἑτέρα τις κακία, ἡ ὑπέρμετρος φιλαυτία· αὕτη περιπίπτει εὐκόλως οὐ μόνον εἰς ὑπερβάλλουσαν ἐκτίμησιν τῆς ἀτομικότητος, τοῦ ἐγώ, καὶ εἰς ὑπέρβασιν τοῦ προσήκοντος μέτρου, ἀλλὰ καὶ πάμπαν τὸ καθῆκον τῆς αὐταπαρνήσεως ἀμαυροῖ· εἶναι δὲ δυνατὸν ἡ ἔλλειψις αὕτη αὐταπαρνήσεως νὰ ἐπενέγκῃ τὰ αὐτὰ κακὰ οἷα καὶ ἡ φιλαυτία ἐν τῇ εὐρείᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ἀγαμέμνων κατὰ τὴν ἐπιχείρησιν τῆς ἐπ' Ἴλιον ἐκστρατείας τῇ φιλοδοξίᾳ δουλεύων δὲν ἐδίστασε νὰ θυσιάσῃ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θυγατέρα ὅπως οὕτω τύχῃ τῶν πρὸς ἀπόπλουν τοῦ ἐν Αὐλίδι ὁρμοῦντος στόλου ἀναγκαίων ἀνέμων, διότι ἐσυλλογίζετο „τί τῶνδ' ἄνευ κακῶν; | πῶς λιπόναυς γένωμαι | ξυμμαχίας ἁμαρτών; (Ἀγαμ. 211 *ἑ.), ὡς ὁ χορὸς λέγει" ἔτλα δ' οὖν θυτὴρ γενέ | σθαι θυγατρὸς, γυναικοποί | νων πολέμων ἀρωγάν | καὶ προτέλεια ναῶν (Ἀγαμ.* 224).

Ἐκ τῆς ὑπερμέτρου δὲ φιλαυτίας προκύπτουσι διάφορα δευτερεύοντα πάθη, ὑπηρετοῦντα αὐτῇ, ὡς ἡ μνημονευθεῖσα φιλοδοξία τοῦ Ἀγαμέμνονος, ἡ τοῦ Ξέρξου, ἡ κινήσασα τὸν μέγαν βασιλέα πρὸς κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἡ φιλοκέρδεια καὶ πλεονεξία, ἥντινα ἡ Κλυταιμνήστρα τοῖς πρὸ τῆς Τροίας Ἕλησιν ἀπεύχεται, „ἔρως δὲ μή τις ἐμπίπτοι στρατῷ πορθεῖν, ἃ μὴ χρὴ κέρδεσι νικωμένους" (Ἀγαμ. 341).[2])

Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ τὸ πάθος τῆς λύπης ἐπὶ τῇ εὐτυχίᾳ ἄλλων κινοῦν τὸν ἄνθρωπον εἰς βλάβην τοῦ πλησίον· Ὁ φθόνος

---

[1]) *Ἡ ἀναφορὰ τῶν στίχων εἰς τὴν ἐν Σαλαμῖνι συμφορὰν ὑπὸ τοῦ* Berch, „die Bedeutung der Ate bei Aeschylos" *σ.* 37 *δὲν εἶναι ὀρθή. Ἀσθενέστερον ἀλλ' ἀνάλογος ἐκδηλοῦται ὁ αὐτὸς ψυχολογικὸς νόμος καὶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἁπλῶς διατελεῖ ὢν πλούσιος, κατὰ τὰ ὑπὸ τῆς Ἀτόσσης λεγόμενα ἐν Πέρ.* 601.

[2]) *Καὶ ψευδοφωκυλ.* 42 (*Β.*). *Ὁ Πίνδ. Πυθ.* III, 77 *λέγει „κέρδει καὶ σοφία δέδεται"· πρβλ. καὶ Πυθ.* IV, 229. *Νεμ.* IX, 73. XI, 76 *ἑ. Ἀπόσπ.* 207 (*Β.*). *Σοφ. Ἀντιγ.* 295 *ἑ.* 312 *ἑ.* 322 . . . *ἀποσπ.* 325 (*Δ.*).

εἰσδύνει εἰς τὰ σπλάγχνα τῶν πλείστων ἀνθρώπων „παύροις γὰρ ἀνδρῶν ἐστι συγγενὲς τόδε | φίλον τὸν εὐτυχοῦντ' ἄνευ φθόνου σέβειν“ (Ἀγαμ. 832) καὶ μάλιστα τῶν οἰκείων (Ἀπόσπ. 298 (N)[1]) διότι τοὐναντίον „τῷ δυσπραγοῦντι τ' ἐπιστενάχειν πᾶς ἕτοιμος“ (Ἀγαμ. 790).

Παρομοίως νομίζεται ἡ ὀργὴ πάθος διαφθεῖρον τὴν ὀρθὴν τοῦ ἀνθρώπου γνώμην. Ταύτην φοβεῖται ὁ Δαναὸς (Ἱκετ. 187) ἰδὼν τὸν βασιλέα Πελασγὸν, καὶ τὰ κακὰ αὐτῆς ἔργα ἀπεύχεται ὁ χορὸς τῶν Ἐρινύων ἐν Εὐμεν. 981 ἑ.

Καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἔρωτος, καίτοι μὴ ἀποδοθέντος αὐτῷ τοῦ χαρακτῆρος, ὅν ἐν τῷ νεωτέρῳ δράματι φέρει, ἐξετιμήθη προσηκόντως.

Μετὰ τῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι ἐκίνησαν τὴν Κλυταιμνήστραν πρὸς δολοφονίαν τοῦ συζύγου αὐτῆς, ὡς εἶναι ἡ πικρία τῆς μητρικῆς στοργῆς, προσβληθείσης διὰ τῆς θυσίας τῆς Ἰφιγενείας καὶ ὁ θρησκευτικὸς λόγος τῆς ποινῆς τοῦ πατρικοῦ ἐγκλήματος (Ἀγαμ. 1347) συμπλέκει ὁ Αἰσχύλος καὶ τὸν ἀναπτυχθέντα ἔρωτα τῆς Κλυταιμνήστρας πρὸς τὸν Αἴγισθον.

Αἱ ἐρωτικαὶ σχέσεις ταύτης κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ Ἀγαμέμνονος πρὸς τὸν γόνον τοῦ ἐκδίκησιν ἐπιδιώκοντος οἴκου τοῦ Θυέστου (Ἀγαμ. 1258) ἐπισκιάζουσιν ἐπὶ στιγμὴν τὰ ἄλλα αἴτια, καὶ ἡ πρᾶξις τῆς Κλυταιμνήστρας λαμβάνεται ὡς ἀφορμὴ πρὸς περαιτέρω ἀνέλιξιν τῆς τριλογίας.

Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ζηλοτυπία, ἣν ἡ Κλυταιμνήστρα πρὸς αἰτιολογίαν τῆς πράξεως αὐτῆς προβάλλεται (Ἀγαμ. 1438. 1440) δηλοῖ τὴν δύναμιν τοῦ ἔρωτος περὶ ἧς ἐνταῦθα πρόκειται.

Ὁ χορὸς ᾄδει ἐν Χοηφ. 595 . . . τίς λόγῳ . . . γυναικῶν φράσει τλαμόνων παντόλμους ἔρωτας ἄταις τε συννόμους βροτῶν συζύγους ὁμαυλίας“; κ. τ. λ.[2])

---

[1]) Ἀριστοτ. Ρητ. II, 1388ª 7. Πίνδ. Πυθ. I, 158 „ἀστῶν δ' ἀκοὰ κρύφιον | θυμὸν βαρύνει μάλιστ' ἐσ|λοῖσιν ἐπ' ἀλλοτρίοις“. πρβλ. καὶ Πυθ. VII, 21. XI, 46. Σοφ. Αἴ. 154 ἑ. 157.

[2]) Γνωστὸν εἶναι τὸ πολυθρύλητον ἐγκώμιον τοῦ ἔρωτος παρὰ Σοφ. ἐν Ἀντιγ. 782: Ἔρως ἀνίκατε μάχαν .... καί σ' οὔτ' ἀθανάτων φύξιμος οὐδεὶς οὐθ' ἁμερίων σέ γ' ἀνθρώπων· ὁ δ' ἔχων μέμηνεν. Πρβλ. καὶ Τραχ. 441. 496. Θεογν. 138 ἑ. Ἀρχιλ. 103 (B). Εὐριπ. Μηδ. 629 (καὶ ἀλλαχοῦ πολλάκις). Καὶ ὁ Πίνδ. δὲ ψάλλει: εὐναὶ δὲ παράτροποι ἐς κακότατ' ἀθρόαν ἔβαλόν ποτε καὶ τὸν ἰδόντα“. (Πυθ. II, 65.)

Πλὴν τῶν παθῶν τούτων τῆς ψυχῆς διαφθείρουσι τὸν ἄνθρωπον καὶ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ κτῆσις τῶν ἐξωτερικῶν ἐκείνων ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα συντελοῦσιν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν.

Ὁ πολὺς πλοῦτος συνεπάγεται τὸν κόρον, τὸν ἀσφαλῆ τοῦτον πόρον τὸν ἄγοντα εἰς τὴν ὕβριν. Τὴν δύναμιν ταύτην τοῦ πλούτου ἐκφράζει ὁ Αἰσχύλος διὰ τῶν ἑξῆς „οὐ γάρ ἐστιν ἔπαλξις πλούτου πρὸς κόρον ἀνδρὶ λακτίσαντι μέγαν Δίκας βωμὸν εἰς ἀφάνειαν“ (Ἀγαμ. 381).[1])

Τοὐναντίον δὲ καὶ ἡ ἔνδεια καὶ πενία ἐπιφέρουσι ταπείνωσιν τοῦ φρονήματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ βλάπτουσι τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ, ἐν ὅσῳ ἡ ἔμφυτος τάσις πρὸς ἰδίαν συντήρησιν ἐξαναγκάζει αὐτὸν νὰ παραβῇ τὴν προσήκουσαν ὁδὸν τῆς διαγωγῆς.[2])

Ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου ὅμως ἐξαρτᾶται πρὸ πάντων, ὡς ἤδη ὑπηνιξάμεθα, ἐκ τῆς ὁμιλίας μετὰ τῶν ἀνθρώπων, τοῦτο δὲ διότι ἡ δύναμις ταύτης θεμελιοῦται ἐπὶ τῆς ψυχολογικῆς ἐντυπώσεως τοῦ παραδείγματος καὶ ἐπὶ τῆς μιμητικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις δὲ μάλιστα πάντων ἠδύνατο ἡ συναναστροφὴ νὰ ἐπηρεάσῃ τὸν ἄνθρωπον διότι, τοῦ Ἕλληνος ζῶντος βίον οὐ μόνον ἰδιώτου ἁπλῶς ἀλλὰ καὶ ἀμέσου μέλους τῆς πολιτείας, ὁ κύκλος αὐτῆς ἦτο εἴπερ ποτε εὐρύς.

Κατὰ ταῦτα ἡ ὀλεθρία διαγωγὴ τοῦ Ξέρξου ἀποδίδοται ὑπὸ τῆς Ἀτόσσης τῇ συναναστροφῇ μετὰ κακῶν ἀνθρώπων καὶ διεφθαρμένων συμβούλων· ἡ βασίλισσα λέγει „ταῦτα τοι κακοῖς ὁμιλῶν ἀνδράσιν διδάσκεται Θούριος Ξέρξης“ (Περσ. 753

---

[1]) *Πρβλ. καὶ* L. Schmidt, die Ethik der Griechen I, *σ.* 267. Kraft, de hominum peccatis etc. *σ.* 10. Naegel., Nachh. Theol. *σ.* 329. *Παρὰ Πίνδ. Ὀλυμπ.* I, *σ.* 82 *λέγεται. „Εἰ δὲ δή τιν' ἄνδρα θνητὸν Ὀλύμπου σκοποὶ | ἐτίμασαν, ἦν Τάνταλος οὗτος· | ἀλλὰ γὰρ καταπέψαι | μέγαν ὄλβον οὐκ ἐδυνάσθη, κόρῳ δ' ἕλεν | ἄταν ὑπέροπλον“ πρβλ. καὶ Ὀλυμπ.* XIII, 13. *Πυθ.* II, 48. *Θεγν.* 153. 605. 693(*Β*). *Σόλ. ἀπόσπ.* 8(*Β*). *Ψευδοφωκυλ.* 62(*Β*). — *Περὶ τοῦ πράγματος ἰδ. Ἀριστοτ. Ρητ.* II, 1391ᵃ. *Περὶ ἐναντίας ἀντιλήψεως, καθ' ἣν ἡ ὕβρις γεννᾷ τὸν κόρον (Πινδ. Ὀλυμπ.* XIII, 10. *Ἡροδ.* VIII, 77) *ἰδ.* Naegel., Nachh. Theol. *σ.* 339.

[2]) *Ἀριστοτ. Ρητ.* 1391ᵇ; *ὁ Θεογν.* 385(*Β*) *ὀνομάζει τὴν πενίαν „μητέρ' ἀμηχανίης . . . ἣ τ' ἀνδρὸς παράγει θυμὸν ἐς ἀμπλακίαν“. πρβλ. τὸν αὐτὸν* 649(*Β*). *Ἀλκαίου ἀπόσπ.* 92(*Β*). *Σοφ. Ἀπόσπ.* 681(*Δ*). *Ἂν παρ' Αἰσχύλῳ, ποιητῇ ὄντι κατὰ τύχην δὲν εὑρίσκομεν μνείαν τούτου, οὐδὲν θαυμαστόν.*

πρβλ. καὶ 757). Συντόμως ἐδήλωσε τὸ πρᾶγμα ὁ Ἐτεοκλῆς εἰπών„ ἐν παντὶ πράγει δ' ἔσθ' ὁμιλίας κακῆς κάκιον οὐδέν". [1])

Πολὺ σπουδαιοτέρα ὅμως καὶ μᾶλλον ἀξία λόγου ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς διαφθορᾶς εἶναι ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ θεοῦ διότι, ἅτε ταύτης τὴν ἐλευθέραν τοῦ ἀνθρώπου βούλησιν αἰρούσης, ἥτε ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου καθίσταται ἀκατανόητος καὶ τὸ τραγικὸν τοῦ δράματος παντελῶς ἐξαφανίζεται. Κατὰ τὴν ἐνέργειαν ταύτην διαφθείρει ὁ θεὸς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου οὕτως ὥστε νὰ μὴ διακρίνῃ οὗτος τὸ καλὸν ἀπὸ τοῦ κακοῦ. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ „βλάπτειν" τῶν θεῶν, ἡ „θεοβλάβεια". Καθ' ὅσον δ' ὁ Ἕλλην ἀπεῖδεν εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀτάκτου καταστάσεως τοῦ πνεύματος, ὠνόμασεν „ἄτην" βλάβην, δυστύχημα, κακὸν καθ' ὅλου[2]), πᾶσαν διατάραξιν τοῦ νοῦ καὶ καθ' ὅσον τὸ πνευματικὸν ταυτίζεται

---

[1]) Τοῖς πᾶσιν εἶναι γνωστοὶ οἱ λόγοι τοῦ Θεόγνιδος „ἢν δὲ κακοῖσι συμμίσγῃς, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐόντα νόον" 35(B). πρβλ. τοῦ αὐτοῦ 305 ἑ. καὶ Σοφ. Φιλοκτ. 371. 387. Ἠλ. 621.

[2]) Οὕτω κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Buttmann, Lexilogus 1, 223. Lehrs, Rhein. Mus. I, σ. 593 = Populäre Aufsätze σ. 223. — Ὡσαύτως Dronke, die relig. sittl. Vorstell. d. Aesch. Jahrb. f. Philol. 1861; 4. σ. 37. Ὁ Naegel., Homerische Theol. σ. 291 καὶ σημ. 13 ἀνάγει τὴν λέξιν εἰς τὴν ῥίζαν τοῦ ἄημι, ἀάω, ἀάζω· ἰδ. τοῦ αὐτοῦ καὶ Nachh. Theol. σ. 48, de religioribus Orestiam Aeschyli continentibus σ. 11, Eichhoff, über einige relig. sittl. Vorstell. d. Griechen σ. 16, σημ. 9. Περὶ τῆς ἄτης πραγματεύονται καὶ οἱ Clausen, Theolog. Aesch. σ. 48, Blümner, die Idee d. Schicksals b. Aesch. σ. 64. 139. Platner, die Idee d. Gerechtigkeit bei Aeschl. u. Soph. σ. 27—33. Buchholtz, die sittl. Weltanschauung d. Pind. u. Aesch. σ. 180 (ὡς τὰ πολλὰ κατὰ τὸν Dronke), Steusloff, Zeus und die Gotth. b. Aesch. σ. 27 (ἔνθα ἀνακριβὴς εἶναι ὁ ὁρισμός, καίτοι τοῦ Oberdick, ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν „Ἱκετίδων" σ. 102 ἐπαινοῦντος αὐτόν) καὶ ὁ Berch ἐν ἰδίᾳ μονογραφίᾳ „die Bedeutung d. Ate bei Aesch." 1876, ἐν ᾗ κατὰ ἴδιον τρόπον ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λέξις ἄτη μόνον τὴν ἔννοιαν τοῦ φυσικοῦ κακοῦ, φόνου, δυστυχήματος καθ' ὅλου ὡς τιμωρίας τῆς ὕβρεως (σελ. 35. 38. 39) ἔχει, οὐδέποτε δὲ τὴν τῆς ἠθικῆς τυφλώσεως (σ. 39). Κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν δὲ τοῦτον πειρᾶται νὰ ἑρμηνεύσῃ πάντα τὰ παρ' Αἰσχύλῳ χωρία, ἀλλ' οὐχὶ ἐν πᾶσιν μετὰ λόγου ὡς π. χ. τὸ ἐν Περ. 822 ἀναφέρει εἰς τὸν ἐν Σαλαμῖνι ὄλεθρον καὶ τὸ ἐν Περ. 97 καὶ Ἀγαμ. 386 κ. τ. λ. εἰς φυσικὸν κακόν, πάντα οὐχὶ ὀρθῶς.

πρὸς τὸ ἠθικὸν παρὰ τοῖς Ἕλλησι, δηλοῖ ἡ ἄτη μάλιστα παρὰ τοῖς τραγικοῖς καὶ αὐτὸ τὸ ἔγκλημα, τὸ ἁμάρτημα. Οὕτω κεῖται ἐπὶ παραδείγματι ἐν Πέρσ. 823 *„ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦσ' ἐκάρπωσε στάχυν ἄτης“ καὶ ἐν Ἀγαμ.* 386 *„βιᾶται δ' ἁτάλαινα πειθὼ προβουλόπαις ἄφερτος ἄτας“. Ἡ ἄτη αὕτη, μάλιστα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς τυφλώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ εὐκόλως εἰς τὴν ἐνέργειαν τῶν θεῶν ἀποδοθεῖσα μετέπεσεν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς θεοβλαβείας*[1]) *καὶ ὡς τοιαύτη ἐπροσωποποιήθη παρὰ τοῖς Ἕλλησιν.*

Ἀλλὰ περὶ ταύτης ὡς θεότησος θὰ εἴπωμεν τὰ δέοντα ἐν τοῖς κατωτέρω.

Ἐνταῦθα παρατηρητέον μονον ὅτι ἡ ἐνέργεια αὕτη τοῦ θεοῦ κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ἀπολυτός τις θεωρουμένη[2]) *ἀπώλεσε σὺν τῷ χρόνῳ καὶ τῇ προόδῳ τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος τὸν παλαιὸν αὐτῆς χαρακτῆρα καὶ ἡ δύναμις αὐτῆς, ἣν καὶ παρὰ τοῖς τραγικοῖς ἀπαντῶμεν*[3]) *δὲν ἔχει τὸ κατὰ τὸν λαὸν καὶ τοὺς λυρικοὺς κῦρος. Παρ' Αἰσχύλῳ, ἵνα εἰς τὸν ἡμέτερον ποιητὴν ἐπανέλθωμεν, ὑποβοηθεῖ μόνον τῇ ἤδη ὑπαρχούσῃ τάσει τοῦ ἀνθρώπου*[4]) *καὶ ἄρα δὲν βλάπτει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου, ὡς καὶ κατὰ τὴν θεοβλάβειαν τοῦ Ξέρξου θὰ ἴδωμεν.*

Καὶ ἐκ τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ ποιητοῦ

„θεὸς μὲν αἰτίαν φύει βροτοῖς ὅταν
κακῶσαι δόμον παμπήδην θέλει“

ἀποσπ. 151 (*Δ*),

ὅπερ ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ μέμφεται[5]) *δὲν δυνάμεθα ἐναντία τούτοις νὰ συμπεράνωμεν ἐν ὅσῳ οἱ στίχοι δὲν ἔχουσιν ὡρισμένην τινα ἀναφοράν, ἐν ὅσῳ εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι γενική τις ἐκ-*

---

[1]) *Καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ, περὶ οὗ ἴδ.* Lübker, *ἐν τῷ μνημ. συγγρ. αὐτοῦ σελ.* 68.

[2]) *Ὁμηρ. Ἰλ.* VI, 234. XVII, 469 ἑ. XIX, 86. *Θεόγν.* 402.

[3]) *Λόγον χάριν παρὰ Σοφ. ἐν Ἀντιγ.* 622 *„τὸ κακὸν δοκεῖν ποτ' ἐσθλὸν | τῷδ' ἔμμεν ὅτῳ φρένας | θεὸς ἄγει πρὸς ἄταν“ ἴδ. καὶ τὸ ἀπόσπ.* 379 (*N*).

[4]) *Πρβλ. Σχολ. εἰς Περ.* 742 *„ὅταν ἐπὶ τὰ χείρω ἐπείγηται, τότε συνεφάπτεται καὶ συνεπείγεται αὐτῷ καὶ ἡ Ἐρινὺς ἡ τιμωρητικὴ καὶ ἔφορος τῶν κακῶν θεός“. Ἰδ. καὶ προσεχὲς Κεφάλ.*

[5]) *Πολιτ.* II, 380 *A.*

φρασις ἁπλουστέρου τινὸς ἐν τῷ δράματι ἁπλῶς ἐπιρρίπτουσα τὴν αἰτίαν τῶν κακῶν εἰς τοὺς θεούς.[1])

Τὸ ἀπόσπασμα ὑπάρχει πρὸ ἡμῶν ὡσπερανεὶ ὁ στίχος „πόλλ', ὦ τέκνον, σφάλλουσιν ἀνθρώπους θεοί“ κατὰ μόνας καὶ ἄνευ τῆς οὐσιώδους ἀποκρίσεως „τὸ ῥᾷστον εἶπας, αἰτιάσασθαι θεούς“ (Εὐριπ. ἀπόσπ. 256(N) ἔκειτο.[2])

Ἡ ἀποδοκιμασία αὕτη τῆς ἀνηθίκου ἰδέας τῆς ἐν λόγῳ ὀλεθρίας ἐνεργείας τοῦ θεοῦ δι' ἧς ὁ Αἰσχύλος μεγάλην κηλῖδα τῆς ἱερότητος αὐτοῦ ἀπέπλυνε, πρέπει νὰ θεωρηθῇ μέγα βῆμα τοῦ ποιητοῦ περὶ τὴν θεωρίαν τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ δι' αὐτῆς οὐ μόνον τῶν θεῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀξιοπρέπεια σῴζεται, καὶ ἡ ἠθικὴ ὅρος καὶ ἀξίωσις ταύτης καθίσταται, ἐν ᾧ ἡ κακία καὶ ἡ ἠθικὴ φαυλότης τοῦτο μὲν κατάπτωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦτο δὲ παράβασις τῆς θείας θελήσεως.

Ἐν τέλει ἐξεταστέον ὑπὸ τίνας ὅρους παρέλαβεν ὁ Αἰσχύλος τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ περὶ τῆς κληρονομικῆς μεταδόσεως τῆς ἁμαρτίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἅλυσίς τις, οὕτως εἰπεῖν, ἐγκλημάτων ἐν ταῖς τριλογίαις τοῦ ποιητοῦ ἀναπτύσσεται, θέλομεν ἐνταῦθα, ἵνα ὡς οἷόντε σαφέστατα κατανοήσωμεν τὸ πρᾶγμα, νὰ ἐπεξέλθωμεν τὰ κατὰ τὴν ἀνέλιξιν τῆς διασωθείσης ἡμῖν τριλογίας Ὀρεστείας καὶ τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, δράματος μάλιστα τῶν ἄλλων ἀγομένου ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς κληρονομικῆς ἁμαρτίας· Διότι, ἐπειδὴ ἡ τριλογία δὲν εἶναι μόνον ἀνάπτυξις θρησκευτικῶν ἰδεῶν ἀλλ' ἅμα ἀνερευνᾷ τὰ αἴτια τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἀνάγκη εἶναι, ἵνα εὕρω-

---

[1]) Κατὰ τοσοῦτον δὲ, ἀλλὰ μόνον κατὰ τοσοῦτον ἡ μομφὴ του Πλάτωνος εἶναι εὔλογος. Ἐν ὅσῳ δὲ αὕτη διὰ τοῦτο δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀληθῆ τοῦ ποιητοῦ ἰδέαν, οἵα ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ διαπρέπει, νομίζομεν ὅτι ὁ βουλόμενος ἐκ τῆς μομφῆς τοῦ φιλοσόφου νὰ συμπεράνῃ ὅτι καὶ ὁ Αἰσχύλος ὡς ὁ ἁπλοῦς λαὸς ἀπέδωκε τῷ θεῷ τὴν ὀλεθρίαν ἐνέργειαν τῆς τυφλώσεως τοῦ νοῦ, ὡς ὁ Naegel., Nachh. Theol. σ. 56, σφάλλεται.

[2]) Ἐκ τῆς κηλῖδος τῆς ἀνηθίκου ἰδέας ἐλευθεροῦσι τὸν Αἰσχ. καὶ Blümner, die Idee des Schiksals etc. σ. 94, ᾧ καὶ ὁ Schoemann, „Prometheus“ σ. 133 καὶ Eichhoff ἐν τ. μνημον. πραγματείᾳ σελ. 22, συμφωνοῦσιν, καὶ Dronke εν. τ. ὀνομασθείσῃ διατριβῇ σ. 33. 56 ᾧ ἀκολουθεῖ ὁ Buchholtz, ἐν. τ. μν. συγγρ. σ. 179.

μεν τὰς ἀληθεῖς τοῦ ποιητοῦ ἰδέας, νὰ παρατηρήσωμεν τὴν συμπλοκὴν τῶντε θρησκευτικῶν καὶ τῶν φυσικῶν ἅμα καὶ ψυχολογικῶν λόγων ὁμοῦ.

Ἀρχόμεθα δ' ἀπὸ τῆς Ὀρεστείας.

Ἀφ' οὗ ὁ Θυέστης συγκοιμηθεὶς τῇ Ἀριόπῃ γυναικὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἀτρέως ἠτίμασεν τὴν συζυγικὴν τούτου κλίνην, οὗτος δὲ κατέσφαξε καὶ παρέθηκε τοὺς υἱούς ἐκείνου κ. τ. τ., ἐγένετο τὸ πρῶτον ἔγκλημα ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Πέλοπος. Ὁ Θυέστης καταρᾶται τῷ γένει τῶν Πελοπιδῶν, ἡ κατάρα δ' αὕτη ἐπικρέμαται αὐτῷ μετὰ πάσης τῆς δυνάμεης αὐτῆς, ἥν κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἀρχαίων ἔχει.[1]) *Οὕτω καταλαμβάνει ἅπαν τὸ γένος ὁ ἐκδικητικὸς δαίμων ἀλάστωρ·*[2]) *καθ' ὅσον δ' οὗτος ποινὴν τοῦ παλαιοῦ ἐγκλήματος ἐπιφέρει, ἡ πρώτη ἐκείνη ἁμαρτία, ἡ „πρώταρχος ἄτη"*[3]) *προκαλεῖ σειρὰν κακῶν πράξειων ἐν τῷ οἴκῳ ὡς μίασμά τι ἐπικαθημένη. Τὴν ποινὴν τῆς πράξεως τοῦ Ἀτρέως πρέπει νὰ ὑποστῇ κατὰ τὴν κοινὴν τῶν Ἑλλήνων δοξασίαν, ὁ υἱός.*

Αὕτη ὅμης δὲν ἐπιβάλλεται αὐτῷ ἄνευ λόγου καὶ ἁπλῶς διότι εἶναι υἱὸς τοῦ ἀνοσιουργήσαντος Ἀτρέως. Ὁ Ἀγαμέμνων ἐξαναγκάζεται τρόπον τινὰ ὑπὸ τῆς νηνεμίας ἐν Αὐλίδι, καίτοι ταύτης ἄλλως δι' εὔνοιαν τῶν θεῶν πρὸς αὐτὸν γενομένης, νὰ προβῇ εἰς ἴδιον ἁμάρτημει· Τὸ πάθος τῆς φιλοδοξίας, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴδομεν, κυριεύει καὶ παράγει τὴν συνείδησιν αὐτοῦ· ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐν Αὐλίδι συνηγμένων ἀποτολμᾷ νὰ θυσιάσῃ χάριν τοῦ ἀπόπλου τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θυγατέρα. Ὁ θάνατος τῆς Ἰφιγενείας εἶναι αἰτία τοῦ ὀλέθρου αὐτοῦ· παρέχει λαβὴν τῇ Κλυταιμνήστρᾳ νὰ προτιμήσῃ τὴν πρὸς τὴν θυγατέρα ἀγάπην τῆς πρὸς τὸν σύζυγον, νὰ μισήσῃ ἄρα τοῦτον, νὰ μηχανορραφήσῃ τὴν ἐκδίκησιν καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Χάριν τοῦ σκοποῦ τούτου ὅμως διέπραξεν καὶ αὐτὴ σφάλμα τι, οὗ πλήρη εὐθύνην ἔχει· ἐκ τοῦ πρὸς τὸν σύζυγον μίσους περιέπεσεν εἰς ἀγάπην πρὸς ἄλλον· ἡ καρδία αὐτῆς πάλλει ὑπὲρ τοῦ Αἰγίσθου, υἱοῦ ἀκριβῶς τοῦ πατρὸς ἐκείνου, ὁ ὁποῖος

---

[1]) *Ἰδ. προσεχὲς Κεφ. σημ.* 64.

[2]) *Κεφ.* III.

[3]) *Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αὐτὴ ἡ φονικὴ τοῦ Ἀτρέως πρᾶξις.* Berch, über die Bedeutung der Ate bei A. *σ.* 35.

ὅλῳ τῷ γένει τοῦ τέως συζύγου κατηράσατο. Ἡ μεγαλοπρεπὴς βασίλισσα γίνεται μοιχός, καὶ ὁ πορθητὴς τοῦ Ἰλίου, ὁ πρὸ μικροῦ θριαμβευτικῶς εἰς τὴν πρωτεύουσαν εἰσελθών, πίπτει ἀθλίως ἄθλιος ὑπὸ τῆς μαχαίρας τῶν μοιχῶν, ἐκτίνων τὸ ἀσεβὲς ἔργον τοῦ πατρός· (Ἀγαμ. 1338—1340). *Τὸν αἱματόφυρτον θρόνον τοῦ βασιλέως ἀναβαίνουσιν οἱ δύο φονεῖς ὑπὸ τὸ βάρος κακουργήματος, οὗ ἀντίποινα κατὰ τὸν ἀρχαῖον θεῖον νόμον „δράσαντι παθεῖν"*[1]) *μέλλουσι νὰ ἐκτείσωσι. Ὁ υἱὸς τοῦ προηγουμένου βασιλικοῦ ζεύγους τοῦ Ἄργους σῴζεται μακρὰν τῆς ἰδίας πατρίδος· Ὁ Ὀρέστης ὑφ' ὁριστικῆς τοῦ θεοῦ παραινέσεως διδάσκεται νὰ θεωρήσῃ τὸ πρὸς τὸν πατέρα καθῆκον ὑψηλότερον τοῦ πρὸς τὴν μητέρα (ἀφ' οὗ μάλιστα αὕτη μοιχοῦ διήγαγε βίον) καὶ οὕτω ἀποκτείνων ταύτην λαμβάνει ἐκδίκησιν ὑπὲρ ἐκείνου.*

Τὸ ἀνοσιούργημα ὅπερ ἐν ταῖς Χοηφόροις ἐκτελεῖται, ἀπαιτεῖ πάλιν ἱκανοποίησιν ὑπὲρ τῶν θανατωθέντων, δηλαδὴ τιμωρίαν τοῦ δράστου. Τὸν μητροκτόνον υἱὸν καταδιώκουσιν αἱ Ἐρινύες τῆς μητρός, ἀπαιτοῦσαι ἐκδίκησιν. Μόλις δὲ μετὰ τοὺς συνήθεις καθαρμοὺς καὶ ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ καὶ εἰσηγητοῦ τῆς πράξεως διατελῶν, ὑπήχθη ὁ μητραλοίας εἰς δίκην κατὰ διάταξιν τῆς Παλλάδος καὶ μετὰ τὴν γνωστὴν ἐν ἰσοψηφίᾳ ἀπόφανσιν ἀφείθη ὁ Ὀρέστης ἐλεύθερος. Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ὁ οἶκος τῶν Πελοπιδῶν ἀπηλλάχθη ἐκ τοῦ μιάσματος.

Ἴδωμεν τώρα τὰς τύχας τῶν Λαβδακιδῶν.

Τὸ πρῶτον ἀσέβημα διέπραξεν ὁ Λάϊος[2]) *διαφθείρας τὸν παῖδα Χρύσιππον καὶ ἐφείλκυσε καθ' ἑαυτοῦ τὴν κατάραν τοῦ Πέλοπος.*[3]) *Τὸ ἁμάρτημα μετέβη εἰς τὸν υἱὸν γεννηθέντα*

---

[1]) *Ἰδ. προσεχὲς Κεφ.*

[2]) *Ἰδ. ὅσα ἡ Ἰοκάστη προλογοῦσα ἐν Εὐριπ. Φοινισσ. ἀφηγεῖται· Ἐν γένει ἐνταῦθα ἑπόμεθα τῇ κοινῇ τοῦ μύθου παραδόσει διότι ἀκολούθως τοῖς ὑπὸ τοῦ* O. Müller, Gr. Literaturg. II, *σ.* 84 *εὐστόχως λεγομένοις (ἀδιάφορον ἂν ἡ ἐκεῖ ὑποτιθεμένη ἀκολουθία τῶν δραμάτων, ἡ τὴν σήμερον ἐπανορθωθεῖσα* (Sittl, Geschichte d. griech. Literatur *μέρ.* III, *σ.* 255 *καὶ σημ.* 3, 259 *καὶ σημ.* 3) *δὲν εἶναι ἀκριβής πιστεύομεν ὅτι καὶ τῶν ἀπολεσθέντων δραμάτων τῆς τριλογίας ἡ ὑπόθεσις περὶ τὴν ἀρὰν τοῦ οἴκου τῶν Λαβδακιδῶν ἐστρέφετο.*

[3]) *Ἰδ. σχολ. εἰς Εὐριπ. Φοινισσ.* 66.

αὐτῷ ἄλλως παρὰ τὴν ῥητὴν νουθεσίαν τοῦ χρηστηρίου „γέννας ἄτερ σῴζειν πόλιν“ (Ἑπτ. 749)[1]) προβλέποντος τὰ μέλλοντα νὰ ἐπέλθωσιν ἐξ αὐτῶν κακά. Καὶ τῷ ὄντι πρῶτον αὐτὸς ὁ πατὴρ κατά τινα συνάντησιν κατὰ τὴν καλουμένην „σχιστὴν ὁδόν“ παρὰ τοὺς Δελφοὺς φονεύεται ὑπὸ τοῦ μετὰ τὴν γέννησιν ἐκτεθέντος τέκνου, τοῦ Οἰδίποδος, μὴ διαγνόντος, ὡς ἦτο φυσικόν, τὸν ἴδιον πατέρα.

Μετὰ τὸν θάνατον τούτου ὁ Οἰδίπους ἦλθεν εἰς Θήβας καὶ λύσας τὸ αἴνιγμα τῆς Σφιγγὸς ἐγένετο βασιλεὺς τῶν Θηβῶν καὶ ἀσυνειδήτως σύζυγος τῆς ἰδίας αὐτοῦ μητρός. Εἰς τοὺς ἐκ τοῦ γάμου τούτου γεννηθέντας μετεδόθη ἡ παλαιὰ ἁμαρτία (Ἑπτ. 741—749) μετὰ μείζονος βαρύτητος, μάλιστα δὲ διότι οὗτοι ἔφερον καὶ τὴν ἀράν τοῦ μετὰ διάγνωσιν τῆς ἀληθείας παντὶ τῷ γένει τοῦ λαΐου καταρασαμένου Οἰδίποδος. Ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ παλαιοῦ ἐγκλήματος μεταποιούμενοι τῆς ἀρχῆς οἱ δύο ἀδελφοί περιῆλθον εἰς ἔριδα πρὸς ἀλλήλους, ἥτις ἐγένετο αἰτία τῆς ἐκδιώξεως τοῦ Πολυνείκους καὶ τῆς ἐκστρατείας τούτου κατὰ τῆς ἰδίας πατρίδος (ἡ ὑπόθεσις τοῦ σωθέντος δράματος Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας) καὶ τοῦ θανάτου ἀμφοτέρων τῶν ἀδελφῶν „ἐκ χειρῶν αὐτοκτόνων“.

Μετὰ τὸν θάνατον τῶν τελευταίων ἀρρένων γόνων ἐξηφανίσθη ὁ οἶκος παντελῶς.

Ἐκ τῶν λεχθέντων γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ κληρονομικὴ μετάβασις τῆς ἁμαρτίας εἶναι διττή τις καὶ δὴ πρῶτον μὲν ὡς ἐκτέλεσις τῆς τιμωρίας ἐπί τινι διαπεπραγμένῳ κακουργήματι, ὡς κατὰ τὴν διαγωγὴν καὶ τὴν τύχην τοῦ Ἀγαμέμνονος, δεύτερον δὲ ὡς κληροδότησις τοῦ ἐγκλήματος τῶν πατέρων μεταβιβαζομένου τούτου ἐκ τούτων εἰς τοὺς ἀπογόνους, ὡς κατὰ τὸν οἶκον τῶν Λαβδακιδῶν.

Παρατηρητέον δ' ὅτι κατὰ τὸν δεύτερον τοῦτον τρόπον τῆς γενέσεως τῆς ἁμαρτίας (περὶ τοῦ πρώτου θὰ εἴπωμεν τὰ δέοντα ἐν τοῖς ἑπομένοις) συνυπάρχει ἀείποτε παρ' Αἰσχύλῳ καὶ ἴδιον τοῦ ἀτόμου πλημμέλημα.

Σαφὲς τούτου παράδειγμα πρόκειται ἡμῖν ἡ τύχη τοῦ Ἐτεοκλέους ἐν τῆς Ἑπτά ἐπὶ Θήβας· Ὁ λαβδακίδης οὗτος

---

[1]) *Πρβλ. καὶ Εὐρ. Φοιν.* 18.

φέρει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ βάρος τῆς οἰκογενειακῆς ἀρᾶς καὶ εἶναι ἕνεκα τούτου προωρισμένος πως εἰς τὸ ἔγκλημα[1]) *ἀλλὰ τὸ κακὸν ὅπερ διαπράττει, τὸ μανιῶδες μῖσος κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ, ἡ προθυμία, μεθ' ἧς θέλει νὰ θανατώσῃ αὐτὸν διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν καὶ ὑφ' ἧς καὶ ἡ ὀλεθρία συνάντησις ἢ τὸν θάνατον ἀμφοτέρων ἐπενεγκοῦσα προεκλήθη, εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἰδίου, νομίζομεν, πάθους τῆς φιλαρχίας ὡς ἦτο ἐπακολούθημα ταύτης ἐν γένει ἡ ἔρις ἀμφοτέρων τῶν ἀδελφῶν καὶ αὐτὴ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Πολυνείκους.*[2])

Ὁ ἡμέτερος ποιητὴς ἄρα δὲν παρέλαβεν ἀβασανίστως καὶ τυφλῶς τὴν ἰδέαν τοῦ λαοῦ περὶ ἀπολύτου τινὸς μεταδόσεως πάσης ἁμαρτίας τῶν γονέων εἰς τοὺς υἱούς.

Ὁ Αἰσχύλος ἀπεῖδε πρὸ πάντων εἰς τὸν φυσικὸν νόμον τῆς ἀναπτύξεως τοῦ γένους (Ἀγαμ. 761) *καὶ ἀπέδωκε τὴν μετάδοσιν τοῦ ἐγκλήματος εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὸ κακὸν ῥέπουσαν (Ἀγαμ.* 758—760 *μάλιστα δὲ* 764—771) *παριστάνων τὸν φυσιολογικὸν ἅμα καὶ ψυχολογικὸν τοῦτον νόμον ὑπὸ τὸν πέπλον θρησκευτικῆς ἀληθείας.*[3])

Ἐν τέλει εἰρήσθωσαν καὶ ὀλίγαι λέξεις περὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ ἐγκλήματος.

---

[1]) Buchholtz, die sittl. Weltanschauung d. Pind. und Aesch. 1869. *σ.* 185.

[2]) *Ὁ* Buchholtz, *ἐν σελίδι* 185 *τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος λόγον περὶ τοῦ πράγματος ποιούμενος παρατηρεῖ ὅτι* „Ursprünglich ist er (Eteokles) schuldlos, ein frommer und gerechter(!) Fürst; kaum aber erhält er Kunde von dem prahlerischen Uebermuthe, mit welchem der verhasste (*καὶ διὰ τί, ἐρωτῶμεν ἡμεῖς;*) Polyneikes zum Angriff heranzieht, so taucht auch der Gedanke an brudermörderischen Zweikampf in seiner Seele auf.“ *Ἀλλ' ἂν ἦτο δίκαιος διά τί ἐστέρησε τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ τῆς ἀρχῆς; (Ἑπτ.* 935)*; Πιστεύομεν ὅτι ἀμφότεροι οἱ ἀδελφοὶ σχεδὸν ἐξ ἴσου εἶναι ὑπαίτιοι, ὡς ἐξ ἴσου φέρουσι τὴν ἀρὰν τοῦ πατρός, καὶ ὡς ὁ χορὸς ἐν γένει ἐξαίρει τοῦτο Ἑπτ.* 907 *ἑ. καὶ διὰ τοῦτο καὶ „δυοῖν κρατήσας ἔληξε δαίμων“ (Ἑπτ.* 960).

[3]) *Ὁ* Naegelsbach, de relig. Orestiam Aesch. continentibus *σ.* 13 *ἀποφαίνεται ὅτι τοιοῦτος τις ἰσχυρισμὸς δὲν εἶναι εὔλογος, διότι παρ' Αἰσχύλῳ ἀείποτε τὰ δρῶντα πρόσωπα μετὰ ὑγιῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ μετὰ πλήρους ἐλευθερίας δρῶσι. Ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ὁ δισχυρισμὸς οὗτος δὲν εἶναι ὀρθὸς ἀκριβῶς διότι ἡ φυσικὴ κληρονομία*

Κατὰ τὰ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν λεχθέντα χαρακτηρίζεται αὕτη κυρίως ὡς ὕβρις, καὶ ὡς καταφρόνησίς τις τοῦ θεοῦ καθ' ὅλου ὀνομάζεται ἀσέβεια, δυσσέβεια κ. τ. τ., ὡς καὶ ὁ παραβαίνων τοὺς θείους νόμους καλεῖται ἀνόσιος, ἀσεβής, δυσσεβής (συχνά) ἄθεος (Εὐμ. 151 *ὁ κακῶν τοὺς γονεῖς) δύσθεος (Ἀγαμ.* 1590. *Ἱκετ.* 422. *Χοηφ.* 46. 525) *„θεῶν ἀμνήμων“ (Ἑπτ.* 600) *ἐν οἷς πρβλ. καὶ τὰ „ἄθεα φρονήματα“ (Περσ.* 808) *τοῦ ὑβρίζοντος.*

Ἐπειδὴ δὲ νοῦς καὶ ἦθος ταυτίζονται πρὸς ἄλληλα ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἴπομεν, ὡς ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ σωφροσύνη ἐκλήθη οὕτω θεωρεῖται καὶ τὸ ἐναντίον ἀβουλία (Ἑπτ. 750) *δυσβουλία (Ἑπτ.* 802. *Ἀγαμ.* 1609) *νόσος φρενῶν (Πέρσ.* 749) *καὶ ἄτη, περὶ ἧς ἐν οἰκείῳ τόπῳ τὰ δέοντα εἴπομεν.*

Πρὸς τούτοις ἐπειδὴ τὸ κακὸν ἐνομίζετο ὑποδεέστερον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἡ νίκη τούτου βεβαία, πρὸς δὲ ἐπιστεύετο ὅτι ἡ τιμωρὸς τῶν κακῶν θεία δικαιοσύνη εἶναι ἄφυκτος, ἐχαρακτηρίσθη τὸ ἀντιστρατευόμενον πρὸς τὴν θείαν θέλησιν καὶ τὴν ἠθικὴν ὡς μάτη καὶ μάταιον (Ἱκετ. 229 *Χοηφ.* 918.)· *ὅθεν καὶ τὸ ἐπίθετον μάταιος εἰς πρόσωπον ἀναφερόμενον καὶ αὐτὸν τὸν ἀσεβῆ καὶ ἀνοσιουργὸν δηλοῖ (Πρ.* 999).[1])

Ὁ ὅρος οὗτος καὶ τὸ οὐσιαστικὸν μάτη συχνότατα ἀπαντῶσι παρὰ τοῖς τραγικοῖς, καὶ μάλιστα ὅταν τὸ ἄσκοπον καὶ κενὸν τοῦ πράγματος ἐκ τῶν προτέρων εἶναι προορατόν. Οὕτω λέγεται παραδείγματος χάριν παρ' Αἰσχύλῳ γλῶσσα ματαία (Πρ. 329), *μάταια φρονήματα (Ἑπτ.* 438) *χαρὰ ματαία* (442) *μάται πολύθροοι (Ἱκετ.* 820) *ὀργὴ ματαία (ἐν τινι στίχῳ ἐν Στοβ. Ἀνθολ.* 20, 13) *καὶ τὰ παραπλήσια τούτοις (ἐν Ἀγαμ.* 1662. 1672. *Εὐμ.* 830. *Ἱκετ.* 198). *Καθ' ὅσον*

δὲν παραβλάπτει τὴν ἐλευθερίαν καὶ διὰ τοῦτο καὶ οὔτ' ἐνομίσθη ποτὲ εὔλογος αἰτιολογία τοῦ κακουργήματος οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ νομισθῇ. Ἄλλως τε οὐδ' ἡμεῖς, λέγοντες ὅτι ὁ ποιητὴς διέγνω τὸν φυσιολογικὸν ἅμα καὶ ψυχολογικὸν λόγον τῆς μεταφυτεύσεως τῆς φύσεως τῶν γονέων ἰσχυριζόμεθα ὅτι τὰ δρῶντα πρόσωπα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς στεροῦνται ἐλευθερίας. Ἐν τέλει ὑπομιμνήσκομεν τὸ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ λεγόμενον „κόρακας καράκια βγάζει“ καὶ τὰς τῶν ἀρχαίων ῥήσεις „εὐγενὴς κἀξ εὐγενῶν“ ὧν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνείαν ἐποιησάμεθα.

[1]) *Καὶ Σοφ. Τραχ.* 863. *Εὐριπ. Ἑλ.* 918.

δὲ τέλος τοιαύτη τις διαγωγὴ σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι γέννημα ὑγιοῦς τοῦ νοῦ καταστάσεως ταυτίζεται ἡ ἔννοια τοῦ μάταιος τῇ τοῦ ἄβουλος (Ἱκετ. 229).[1])

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ.

„Ἀρχαῖος μὲν οὖν τις λόγος καὶ πάτριός ἐστι πᾶσιν ἀνθρώποις ὡς ἐκ θεοῦ τὰ πάντα καὶ διὰ θεοῦ ἡμῖν συνέστηκεν." Ἀριστ. περὶ κοσμ. I, 471 E.

Οἱ θεοὶ ἄρχουσιν ἀνέκαθεν παντὸς τοῦ κόσμου (Πρ. 49)[2]) μετ᾽ ἀπολύτου ἐλευθερίας τῆς ἐνεργείας (Προμ. 50.[3]) 150) καὶ εἶναι ὅλως ἀνεύθυνοι (Ἱκετ. 595 ἑ. Πρ. 184). Τὸ πᾶν διοικεῖται μετὰ τοσαύτης δυνάμεως ὥστε καθὰ ὁ Ἀπόλλων περὶ τοῦ μεγάλου Διὸς (ἐν Εὐμ. 650) λέγει „τὰ δ᾽ ἄλλα πάντ᾽ ἄνω τε καὶ κάτω στρέφων τίθησιν οὐδὲν ἀσθμαίνων μένει" [4]), ἡ θέλησις αὐτῶν ἄνευ μόχθου καὶ μετὰ βεβαιότητος ἐπιτυχίας ἐκτελεῖται καὶ ἵνα κατὰ τὸ ποιητὴν εἴπωμεν" πίπτει δ᾽ ἀσφαλὲς οὐδ᾽ ἐπὶ νώτῳ, Διὸς εἰ κορυφᾷ κρανθῇ πρᾶγμα τέλειον" (Ἱκετ. 90 ἴδ. καὶ 97. 598).[5])

---

[1]) Περὶ τοῦ μάταιος ἰδ. καὶ Naegel., Nachh. Theol. σ. 321. L. Schmidt, Ethik d. Griechen. I, σ. 339 σημ. 55, καὶ σ. 365 ἑ.

[2]) Ἔνθ᾽ ἀναγνωστέον „ἅπαντ᾽ ἐπράχθη (οὐχὶ ἐπαχθῇ κατὰ Stanley) πλὴν θεοῖσι κοιρανεῖν". Ἡ ἀρχὴ τῶν θεῶν ὀνομάζεται „κράτος Πέρ. 527. 948. Εὐμ. 27, κρατεῖν Προμ. 149, κρατύνειν Πρ. 150. 403. κοιρανεῖν Πρ. 49, ἀρχὴ Προμ. 166, 231. Χοηφ. 960 κ. τ. τ.; ὁ Ζεὺς λέγεται βασιλεὺς Πέρ. 532. 629. Ἀγαμ. 355 κ. τ. λ."

[3]) Ὁ στίχος ἔχει „ἐλεύθερος γὰρ οὔτις ἐστὶ πλὴν Διός" ὡς καὶ ὁ Σπινόζας βραδύτερον ἔλεγεν" deus ex solis suae naturae legibus agit unde sequitur solum deum esse causam liberam „Ethika I, Propos. XVII. πρβλ. Conz, Magazin für Religion u. Moral etc. Τομ. I, σ. 205. σημ. 11, Ueberweg, Grundriss der Geschischte d. Philosophie" (ἐκδ. Heinze) III, σ. 17. Σιμωνίδης ὁ Ἀμοργῖνος ψάλλει „ὦ παῖ. τέλος μὲν Ζεὺς ἔχει βαρύκτυπος πάντων ὅσ᾽ ἐστὶ καὶ τίθησιν ὅπῃ θέλῃ", 1, 1.(B).

[4]) Καὶ Ἡσιοδ. ἀσπὶς Ἡρακλ. 364.

[5]) Καὶ Σοφ. ἀποσπ. 809 (N) „ἀεὶ γὰρ εὖ πίπτουσιν οἱ Διὸς κύβοι". Σιμων. ἀπόσπ. 82 „μηδὲν ἁμαρτεῖν ἐστι θεοῦ καὶ πάντα κατορθοῦν".

Εἰς τοσοῦτον δ' ἐκτείνεται ἡ μεγάλη αὕτη δύναμις ὥστε οὐδὲν παρ' ἀνθρώποις ἄνευ τῶν θεῶν περαίνεται, „τί γὰρ βροτοῖς ἄνευ Διὸς τελεῖται; τί τῶν δ' οὐ θεόκραντόν ἐστι;" (*Ἀγαμ.* 1487 *καὶ Ἱκετ.* 824)[1]) *διὸ καὶ πᾶσα κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔργον τῆς θελήσεως τοῦ θεοῦ* (*Πέρ.* 163. 742)[2]), *πᾶσα τύχη αὐτοῦ, κατ' ἄτομον ἢ καθ' ὁλότητα λαμβανομένου*[3]) *ὑπ' αὐτοῦ διοικεῖται* (*Πέρ.* 158. 905).

Τοῦ θεοῦ ἄρα ἔργον εἶναι πᾶσα εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου (*Ἑπτ.* 4. 21. 625. *Ἀγαμ.* 1015. *Χοηφ.* 217. *Πέρ.* 164. 347) *πᾶσα δυστυχία* (*Χοηφ.* 75. 1006. *Πέρ.* 283. 514. 921)[4]) *ὁ πλοῦτος καὶ ἡ πενία* (*Ἀγαμ.* 961. 1015)[5]) *καὶ ἐν γένει ἡ καθ' ὅλου τύχη τοῦ ἀνθρώπου μεταβάλλεται κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ θεοῦ. Ὁ χορὸς, συνειδὼς τὴν δύναμιν ταύτην τοῦ θεοῦ, λέγει „Πολλάκι δ' ἐν κακοῖσι τὸν ἀμάχανον κἀκ χαλεπᾶς δύας ὕπερθ' ὀμμάτων κρημναμενᾶν ὀρθοῖ"* (*Ἑπτ.* 227. *ἰδ. καὶ* 255. *Ἱκετ.* 95. *Χοηφ.* 782 *μάλιστα δὲ Χοηφ.* 262).[6])

Ὁ θεὸς οὗτος καταλύει τὴν εὐτυχίαν τῶν Περσῶν κατὰ τοὺς „Πέρσας" τοῦ ποιητοῦ (*ἴδ. γεύματος χάριν Πέρ.* 283.

---

[1]) *„Παντὶ θεὸν αἴτιον" λέγει ὁ Πίνδαρος Πυθ.* V, 31 *καὶ ὅτι εἶναι „πάντων κύριος" Ἰσθμ.* IV, 62· *ἀλλὰ περὶ τοῦ Πινδ. τὰ μάλιστα συμφωνοῦντος ὡς πρὸς τοῦτο τῷ Αἰσχύλῳ ἴδ.* Siebeck, „über den relig. Standpunkt Pindars", *ἐν* Rhein. Museum Jahrg. 3, *σ.* 511 *ἑ. Παρομοίως λέγει καὶ Σιμων. ὁ Ἀμοργ.* I, 1, *ὁ Σόλων* 13, 17 (*B*), *ὁ Θέογν.* 165. 171 (*B*). *Ὑπὸ τοῦ Τερπάνδρου ὀνομάζεται ὁ Ζεὺς „πάντων ἀρχὰ, πάντων ἀγήτωρ"* 1 (*B*), *πρβλ. καὶ τὰς ἐκφορὰς τοῦ ἡμετέρου ποιητοῦ „παγκρατὴς Ἑπτ.* 255. *Εὐμ.* 919. *Ἱκετ.* 816, *τέλειος Ἀγαμ.* 973. *Ἱκετ.* 526. *Ἑπτ.* 167. *Εὐμ.* 28. 214 (*καὶ Πινδ. Πυθ.* I, 127), *τέλεος Ἱκετ.* 525, *παντελὴς Ἑπτ.* 116, *παναίτιος καὶ πανεργέτης Ἀγαμ.* 1486. *Εὐμ.* 200 *κ. τ. τ.*

[2]) *Διὰ ταῦτα ὁ ἄνθρωπος κατορθοῖ τὰ πάντα „θεοῦ θέλοντος" Ἑπτ.* 427. *„Διὸς θέλοντος"* 614 *θεῶν θελόντων* 562, *σὺν θεοῖς* 450 *καὶ Χοηφ.* 148, *σὺν θεῶν δόσει Χοηφ.* 782, *διὰ θεῶν Ἑπτ.* 233 *κ. τ. τ. πρβλ. καὶ Πινδ. Πυθ.* II, 89. VIII, 115. X, 18. *Νεμ.* X, 48. *Ολυμπ.* VI, 141.

[3]) *Ἀκριβέστερον περὶ τοῦ πράγματος,* Rink, Religion d. Hellenen I, *σ.* 279 *ἑ.*

[4]) *Σοφ. Αἴ.* 60 *ἰδίᾳ Θεόγν.* 171 (*B*).

[5]) *Θεογν.* 165 (*B*).

[6]) *Καὶ Ἀρχιλόχ. ἀποσπ.* 56. *Σιμων.* 37, 17. 62, 3 (*B*).

345. 514. 532. 1004), *ἐπιφέρει τὴν καταστροφὴν τῆς Τροίας* (*Ἀγαμ.* 367. 921. 1336) *καὶ τοὐναντίον σῴζει τὰς Ἀθήνας* (*Πέρσ.* 345 *κ. ἀλλαχοῦ*)[1]), *σκέπει τοὺς ἀνθρώπους ἐν γένει κατ᾽ ἄτομον* (*Εὐμ.* 64. 153. 232) *καὶ τὰς πολιτείας* (*Ἑπτ.* 94. 233. *Ἀγαμ.* 913), *σῴζει τὰς Θήβας* (*Ἑπτ.* 1015. 1076) *καὶ ἀπονέμει τὴν νίκην* (*Ἑπτ.* 421. *Πέρ.* 454. 514. *Χοηφ.* 782). *Οὐ μόνον δὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ πνευματικοῦ κύριοι εἶναι οἱ θεοὶ ἀπονέμοντες αὐτῷ τὰ ἠθικὰ ἢ πνευματικὰ προτερήματα* (*Ἀγαμ.* 176. 927)[2]) *ἢ βλάπτοντες τὸν νοῦν αὐτοῦ ὡς ἤδη ὑπεδηλώσαμεν.*[3])

Σημειωτέον δ᾽ ὅτι τὴν εὐρεῖαν ταύτην ἐνέργειαν τοῦ θεοῦ[4]) *σημαίνουσι καὶ τὰ πολλὰ τὸν ἀριθμὸν ἐπίθετα, ἅτινα οἱ Ἕλληνες καὶ ὁ Αἰσχύλος μετ᾽ αὐτῶν*[5]) *αὐτῷ ἀπέδωκαν, οἷον τροπαῖος, πολισσοῦχος, ἱκέσιος, κτήσιος, ἀλεξητήριος, ἀγοραῖος, ἐγχώριος κ. τ. τ. καὶ ὅτι διὰ ταύτην ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἡ θεότης διὰ τοῦ ἐπιθέτου „δαίμων“ καὶ δὴ παρ᾽ Αἰσχύλῳ ἀναφερομένου ἄλλοτε μὲν εἰς τὴν σχέσιν ταύτην τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον* (*Ἀγαμ.* 1175. 1486. 1569. *Πέρ.* 158. 345. 515. 921) *ἄλλοτε δὲ αὐτὴν τὴν θεότητα ση-*

---

[1]) *Ὡς καὶ καθ᾽ Ἡρόδοτον· πρβλ. ἰδίως* VIII, 13, IX, 78.

[2]) *Ἡ ἰδέα αὕτη τοῦ λαοῦ ἐξαίρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Πινδάρου.* „*Ἐκ θεῶν γὰρ μαχαναὶ πᾶσαι βροτέαις ἀρεταῖς καὶ σοφοὶ χερσὶ βιαταί τ᾽ ἔφυν*“ *λέγεται ἐν Πυθ.* I, 77, *ἰδ. καὶ Ὀλυμπ.* IV, 160. X, 12. *Ἰσθμ.* IV, 13, III, 5 *κ. ἀλλ. Ἐν τῇ Ἀντιγ. τοῦ Σοφ. σ.* 684 *κεῖται* „*θεοὶ φύουσιν ἀνθρώποις φρένας*“ *καὶ ὁ Σιμων. πιστεύει ὅτι* „*καὶ τὸ πλεῖστον ἄριστοι τοὺς θεοὶ φιλέωντι*“ *ἀπόσπ.* V, 15 *πρβλ. τοῦ αὐτοῦ ἀποσπ.* 61 (*B*). *Θεογν.* 166. *Διαγόρ.* 1 *ἑ.*(*B*). *Εὐριπ. Μηδ.* 632.

[3]) *Ἰδ. καὶ κατωτέρω, καὶ* Lehrs, Popul. Aufs. *σ.* 143.

[4]) *Περὶ ταύτης εἰς τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ἀναγομένης ἰδ.* Limbourg-Brouver VIII, *σ.* 18—20, Naegel., Nachh. Theol. *σ.* 74. Clausen, Theologumena Aeschyli *σ.* 23, Lübker, *ἐν μνημ. πραγματείᾳ* I, *σ.* 9. Peters, Theol. Sophoklea *σ.* 15, L. Schmidt, Ethik d. Gr. I, *σ.* 144, II, 68.

[5]) *Ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι ἀναγκαία πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ σφάλματος ὅτι τὰ ἐπίθετα ταῦτα μόνον ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου ἀπενεμήθησαν τῷ θεῷ, ὡς ὁ* Dronke, relig. sittl. Vorstellungen n. *σ.* 11 *ἑ. καὶ ὁ αὐτῷ ἑπόμενος* Buchholtz, *ἐν τῷ μνημονευθέντι αὐτοῦ συγγράμμ. σ.* 172, *πλανηθέντες ἐπίστευσαν.*

μαίνοντος (*Πρ.* 85. 199. 229. 434. *Πέρ.* 20. 628. *Ἀγαμ.* 182. 519. *Εὐμ.* 23. 162 *κ. τ. λ.*).[1])

Ἀποτέλεσμα τῆς σκιαγραφηθείσης δυνάμεως τοῦ θεοῦ εἶναι οὐ μόνον ἡ καταφυγὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν θεὸν ὅπως αἰτήσῃ ἀρωγὴν ὑπὲρ τῆς ἰδίας τύχης (*Ἀγαμ.* 1. *Ἑπτ.* 166 *ἑ.* 255. 266. *Ἱκετ.* 520. 873. 890. *Πέρ.* 610), *ὅπερ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς εὐχῆς*[2]) *καὶ τῆς ἀρᾶς καθ' ὅλου καὶ ὁ λόγος τῶν θυσιῶν παρ' Αἰσχύλῳ*[3]) *ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη ν' ἀναθέσῃ αὐτὴν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ θεοῦ* (*Ἑπτ.* 212. *Χοηφ.* 262. 782. *Ἱκετ.* 773. *Πέρ.* 223)[4]) *καὶ νὰ διακαρτερήσῃ ἀγογγύστως πρὸς ὅσα ὁ θεὸς δίδωσι. Διὰ ταῦτα καὶ ἡ Ἄτοσσα πέποιθεν ὅτι „ἀνάγκη πημονὰς βροτοῖς φέρειν θεῶν διδόντων“* (*Περ.* 293 *πρβλ. καὶ Ἑπτ.* 702—704 . .). *Τὸ ἀπόσπ.* 358(*Δ*) = *Πλουτ. Ἠθικ.* 116 *διδάσκει ὅτι „ἀνδρῶν γάρ ἐστιν ἐνδίκων τε καὶ σοφῶν ἐν τοῖς κακοῖς μὴ τεθυμῶσθαι θεοῖς“*[5])· *καὶ δικαίως ἀφ' οὗ ἡ θέλησις τοῦ θεοῦ εἶναι ἀνωτέρα πάντων, ἀφ' οὗ τὰ ἔργα αὐτοῦ νομίζονται ἄριστα καὶ ἀφ' οὗ ὁ ἄνθρωπος μὴ δυνάμενος νὰ προΐδῃ τὴν χάριν τοῦ θεοῦ* (*Ἱκετ.* 1057) *ὡς ἐν τοῖς ἑπομένοις θὰ ἴδωμεν, δὲν εἶναι βέβαιος περὶ ἐπιτυχίας τῶν εὐχῶν αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ ἐναντίου. Πρὸς τούτοις δὲν πρέ-*

---

[1]) *Περὶ δαίμονος καθ' ὅλου ἰδ.* K. F. Hermann, Culturgeschichte d. Griechen und Römer I, *σ.* 51, *καὶ σημ.* 6, Preller, griech. Mythol. I, *σ.* 88, *σημ.* 2, Lehrs, Pop. Aufs. *σ.* 143. Naegel., Hom. Theol. *σ.* 74. 75 *καὶ* 394, *σημ.* 44 *τῆς τρίτης ἐκδόσ., τοῦ αὐτοῦ* Nachh. Theol. *σ.* 111. Curtius, Grundzüge *σ.* 217. *Σημείωσαι ὅτι καθ' ὅσον αὐτὸν τὸ ἀνθρώπινον ἁμάρτημα ἐπάγεται, ὀνομάζετας στυγνός, στυγερος, βαρύμηνις κ.τ.τ. ὅθεν εἶναι καὶ ἐκδικητικός* (Naegel., Nachh. Theol. *σ.* 68) *καὶ ὅτι οὐδέποτε παρ' Αἰσχύλῳ νομίζεται, ὡς ὃν ὅπερ ἐξ ἀρχῆς τάσσεται ὡς κύριον τῆς τύχης τοῦ ἀνθρώπου, ὡς εὐμενὴς ἢ δυσμενὴς αὐτοῦ ἀκόλουθος, ὡς βραδύτερον ἐπιστεύετο.*

[2]) *Ὁ Πλάτων ἐν Εὐθύφρ.* 13 *ἑρμηνεύει τὸ εὔχεσθαι ὡς „αἰτεῖν τοὺς θεούς“.*

[3]) *Ἰδ.* Schoemann, Prometheus *σ.* 52. Buchholtz *σ.* 195. 196.

[4]) *Καὶ Ἀρχίλ.* 56(*B*) *„τοῖς θεοῖς τίθει τὰ πάντα“, ἰδ. καὶ Θεογν.* 171(*B*).

[5]) *Καὶ Σόλ.* 13. 64(*B*). *Θεογν.* 398. 445. 591. *Σοφ. Φιλ.* 1316. *Καθ' ὅλου ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι παρὰ τοῖς Ἕλλησι γενικὴ διὰ τοῦ ῥήματος „στέργειν“ τὰ μάλιστα σημαινομένη* (*Σοφ. Τραχ.* 978. *Οἰδ. Τύρ.* 11. *Οἰδ. Κολ.* 517. *Εὐριπ. Φοιν.* 1685. 1763 *ἀπόσπ.* 40. 103).

πει νὰ λησμονήσωμεν ὅτι πολλάκις καὶ αὐτὴ ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ ἀδυνατεῖ νὰ ἐπενέγκῃ μεταβολήν τινα τῶν νόμων τῆς αἰωνίας τάξεως ὄντων ἀπαραβάτων. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ Δαρεῖος δὲν τυγχάνει ἀναβολῆς τῶν δυστυχιῶν τῶν Περσῶν (Περ. 741)[1]) καὶ ὁ Προμηθεὺς στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἀνάγκης ταύτης καὶ γινώσκων ὅτι πάντως θὰ μείνῃ ἀθάνατος (Πρ. 983) ἐμμένει ἐν τῇ ἰσχυρογνωμοσύνῃ αὐτοῦ.

Ὑπάρχει δ' ἡ θεία αὕτη ἐπιμέλεια τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ποιητοῦ οὐχὶ ὡς περιωρισμένη τις, ὡς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καθ' ὅλου ἐπίστευεν[2]) καὶ ὡς ὁ „ἄθεος“ Εὐριπίδης ἐδίδασκε „τῶν ἄγαν μὲν ἅπτεται θεός, τὰ μικρὰ δ' εἰς τύχην ἀνεὶς ἐᾷ“ (ἀπόσπ. 945[Δ], 964[N]) ἀλλ' ὡς ἀναγκαία τις καὶ γενική· Ρητῶς κηρύττει ὁ ποιητὴς διὰ τοῦ χοροῦ „οὐκ ἔφα τις θεοὺς βροτῶν ἀξιοῦσθαι μέλειν ὅσοις ἀθίκτων χάρις πατοῖθ'· ὁ δ' οὐκ εὐσεβής“ (Ἀγαμ. 389). Ναί· ὁ εὐσεβὴς δραματουργὸς ἐν αὐταῖς ταῖς τύχαις τῶν ἀνθρώπων[3]) ἐνορᾷ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ, διότι ἐν αὐταῖς (Ἀγαμ. 367. 681—749. 1486) καὶ μάλιστα καθ' ὅσον αὗται εἰς ἐσωτερικὴν θεωρίαν τῆς διαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου συντελοῦσιν (Ἀγαμ. 179), κατοπτρίζεται ἡ ὕπαρξις τοῦ θεοῦ (Ἀγαμ. 976ἑ. 991ἑ.).[4])

Ἐνταῦθα γεννᾶται εὐθὺς τὸ ζήτημα ἂν κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς εὐρείας ταύτης ἐπιμελείας τοῦ θεοῦ ὑπάρχουσιν ἴχνη τινα τῆς καλουμένης θείας προνοίας καὶ ἂν ἡ ἐλευθέρα τοῦ ἀνθρώπου δρᾶσις αἴρεται ὑπὸ τῆς ἐνεργείας ταύτης τοῦ θεοῦ.

---

[1]) Πρβλ. Lehrs, ἐν N. Jahrb. f. Philologie 1859, σ. 557 = Popul. Aufs. σ. 207, καὶ Schmidt, Ethik d. Griechen I, σ. 24.

[2]) Γεύματος χάριν ἰδ. τὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἐν Κύρ. Παιδ. I, 6. 66: καὶ τῶν συμβουλευομένων ἀνθρώπων οἷς ἂν ἵλεῳ ὦσι (οἱ θεοὶ) προσημαίνουσιν ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ οὐ χρή. Εἰ δὲ μὴ πᾶσιν ἐθέλουσι συμβουλεύειν, οὐδὲν θαυμαστόν· οὐ γὰρ ἀνάγκη αὐτοῖς ἐστιν ὧν ἂν μὴ θέλωσιν ἐπιμελεῖσθαι“.

[3]) Αὗται εἶναι σύναμα ἔργον ἐξωτερικῶν συμβαμάτων καὶ τῆς ἀνάγκης, καθ' ἧς οὐδὲν ν' ἀντιπράξῃ δύναται, ἐννοῶ τὴν τύχην καὶ τὸ πεπρωμένον, περὶ ὧν ὅμως ἐν τοῖς ἑπομένοις.

[4]) Καὶ Dronke, ἐν μνημ. διατριβῆς σ. 23 καὶ Buchholtz, die sittl. Weltanschauung d. Pind. u. Aesch. σ. 171.

Ἐν πρώτοις εἶναι εὐνόητον ὅτι ἐν γένει ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία δὲν ἠδύνατο ν᾿ ἀνυψωθῇ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς θείας προνοίας, προδιαγραφούσης τὴν πορείαν τῶν ἀνθρωπίνων διότι τοιαύτη τις ἀντίληψις διαφωνεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν φύσιν καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς θρησκείας ταύτης. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ παρ᾿ Αἰσχύλῳ. Ἐν πολυθεϊσμῷ ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τοῦ Διός, ἐν θρησκείᾳ μετὰ πλήθους θεοτήτων καὶ τούτων ὑπ᾿ ἀνθρωπίνων παθῶν κυριευομένων καὶ μὴ σταθερῶς τὰς διαθέσεις αὐτῶν διατηρούντων, ἐν ἀντιλήψει τοῦ θεοῦ μετ᾿ ἐλλιποῦς γνώσεως τῶν πάντων, μετὰ περιωρισμένης ἀγάπης καὶ μετ᾿ ἐμμονῆς ἐν τῇ τιμωρίᾳ τοῦ κακοῦ[1]*, θεία πρόνοια κατὰ τὰς ἰδέας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ προορισμὸς τῶν πραγμάτων ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑποτεθῇ.*[2]

Ὁ θεὸς τοῦ Αἰσχύλου δὲν διοικεῖ τὰ ἀνθρώπινα κατὰ προδιαγεγραμμένην τινὰ πορείαν ἀλλὰ μόνον ἄγει εἰς τέλος τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν ἀνθρώπων· Ἡ Κλυταιμνήστρα ἐπικαλεῖται τὸν μέγαν Κρονίδην „Ζεῦ Ζεῦ τέλειε τὰς ἐμὰς εὐχὰς τέλει“ (Ἀγαμ. 973) *καὶ ὁ Δαναὸς ἐν Ἱκέτισιν* 624 *εὔχεται „Ζεὺς δ᾿ ἐπικράναι τέλος“*[3] *(πρβλ. καὶ Ἑπτ.* 157. 161. *Ἱκετ.* 138).

Εἶναι δὲ τοῦτο τεκμήριον τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ὅσῳ μάλιστα τοῦτο μὲν οἱ θεοὶ οἱ ἄλλως κύριοι τοῦ τε ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου, οἱ πολλάκις τὸν ἄνθρωπον ὡς ὄργανον μεταχειριζόμενοι, ὡς παραδείγματος χάριν τὸν Ἀγαμέμνονα κατὰ τὴν κατασκαφὴν τῆς Τροίας, (Ἀγαμ. 525)[4] *πολλάκις εἶναι μόνον συνεργοὶ (Πέρ.* 742. *Χοηφ.* 237. *καὶ Εὐμ.* 457. 8 *ἔνθα θεὸς καὶ ἄνθρωπος ἀπὸ κοινοῦ δρῶσιν) τοῦτο δὲ ὁ ἄνθρωπος κατ᾿ οὐδένα τρόπον τοῦ ὑπευθύνου τῶν πράξεων αὐτοῦ ἀπαλλάσσεται.*

---

[1]) Naegel., Nachh. Theol. *σ.* 71.

[2]) *Καὶ ὁ ὁρισμὸς τῆς κατασκαφῆς τοῖς Τροίας ὑπὸ τοῦ Διὸς „ὅπως ἂν μήτε πρὸ καιροῦ μήθ᾿ ὑπὲρ ἄστρων βέλος ἠλίθιον σκήψειεν“ (Ἀγαμ.* 364) *δὲν εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ ἐγκλήματος τοῦ Πάριδος.*

[3]) *Μετὰ* Dindorf *καὶ* Weil *ἀντὶ „Ζεὺς δ᾿ ἐπέκρανεν τέλος“. Ὁ* Naeg., Nachh. Theol. *σ.* 90 *θέλει „Ζεὺς δὲ κράνειεν“.*

[4]) *Τοῦτο τὰ μάλιστα ἐκφαίνεται παρὰ Σοφ. ἐν Οἰδ. Κολ.* 266 *ἔνθα ὁ Οἰδίπους δικαίως χαρακτηρίζει τὰ ἔργα αὐτοῦ ὡς . . „πεπονθ᾿ τα . . μᾶλλον ἢ δεδρακότα“ πρβλ. καὶ* 960—999 *(αὐτόθι).*

Ἡ Κλυταιμνήστρα ἡ παρασχοῦσα ἑαυτὴν ὄργανον τοῦ ἀλάστορος (Ἀγαμ. 1497—1505) καὶ ἀποδιδοῦσα τὴν ἑαυτῆς πρᾶξιν τῷ πεπρωμένῳ (Χοηφ. 910) δὲν ἐλευθεροῖ ἑαυτὴν ἐκ τοῦ καταλογισμοῦ· ὁ αὐτὸς θεὸς ὁ τὸν νόμον τῆς ἐκδικήσεως καθιερώσας, ἐφ' οὗ ἡ Κλυταιμνήστρα ἐρείδεται, ἐπιτάσσει μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀγαμέμνονος ὡς δίκαιος τόρα Ζεὺς (Χοηφ. 274) μετὰ πολλῶν ἀπειλῶν (Χοηφ. 269—300) τῷ Ὀρέστῃ νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐκδίκησιν ὑπὲρ τοῦ φονευθέντος πατρός, ὅπερ προδήλως τὸ ὑπεύθυνον τῆς Κλυταιμνήστρας ἐμφαίνει. Τοῦτο πιστεύων καὶ ὁ Ὀρέστης ἀπεκρίνατο πρὸς τὴν ἰδίαν μητέρα μαντευομένην τὸν ἐπικείμενον θάνατον „σύ τοι σεαυτὴν οὐκ ἐγὼ κατακτενεῖς“ (Χοηφ. 923).[1]

Καὶ ὁ Ὀρέστης δὲ καίπερ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ ἐπιτάξαντος, ὅμως δὲν ἐνεργεῖ ἄνευ ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ διὰ τοῦτο καὶ δὲν εἶναι ἀνεύθυνος τῆς πράξεως αὐτοῦ. Γίνεται δὲ καταφανὴς ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀπορίας πρὸ τῆς πράξεως (Χοηφ. 899 ε.) καὶ ἐκ τῆς φωνῆς τῆς συνειδήσεως μετ' αὐτήν (Χοηφ. 1047). Ἂν δὲ καίτοι τούτων οὕτως ἐχόντων διὰ τὸ ῥητὸν κέλευσμα τοῦ θεοῦ ἡ πρᾶξις αὐτοῦ φαίνεται ὡς ἀναγκαία τις, οὐδὲν θαυμαστόν ἐν ὅσῳ ἡ ὑπακοὴ εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ θεοῦ εἶναι ἀναναμφηρίστως ἐλευθέρα πρᾶξις τῆς θελήσεως αὐτοῦ[2].)

---

[1]) *Πρὸς συμπλήρωσιν τούτων πρβλ. καὶ οσα κατωτέρω ἐν τοῖς περὶ ἀλάστορος λέγομεν.*

[2]) *Ὁ* Herwig, das ethisch-relig. Fundament' d. aeschyl. Tragödie *σ.* 18, *Θεωρῶν ἀναγκαίαν τὴν τοιαύτην ἐπιταγὴν τοῦ θεοῦ χάριν τῆς λύσεως τῆς τριλογίας διότι ἄλλως ἂν ἐξ ἰδίας μόνον θελήσεως ὁρμώμενος ἔδρα ὁ Ὀρέστης θὰ ὑπέπιπτε καὶ αὐτὸς εἰς τὸν νόμον τῆς ἐκδικήσεως ὡς ἡ Κλυταιμνήστρα κ. τ. λ. εὑρίσκει ὅτι ὁ ποιητὴς ἐνταῦθα ἵνα σώσῃ τὴν ἀνωτάτην αὐτοῖ ἠθικὴν ἀρχήν(;) δράσαντι παθεῖν* (dass der Thäter büsse *ὡς ἐπὶ λέξει λέγει) ἠναγκάσθη νὰ παρίδῃ τὴν ταπεινοτέραν ἀρχήν(;) τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας καὶ νὰ παραμελησῃ αὐτῆς. Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος οὐ μόνον πρὸς τὰς ἀρχὰς αἰτοῦ τοῦ συγγραφέως ἐξάραντος ὅτι* „der Mensch ist der Ausgangspunkt der aeschyleischen Ethik“ *(σ.* 8 *καὶ ἐν ὅλῳ τῷ τρίτῳ κεφ. σ.* 13—18 *καὶ σ.* 19) *ἀντιφάσκει ἀλλὰ καὶ καθ' ἑαυτὸν εἶναι ἀσύστατος. Ἂν ὁ Ὀρέστης ἦτο ὅλως ἀνεύθυνος οὐδὲ το δραμα αὐτὸ, αἱ Εὐμενίδες θὰ ὑπῆρχεν ὑφ' ἣν πρόκειται μορφὴν διότι οὐδὲ καταδιωγμὸς τῶν Ἐρινύων θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἑπομένοις.*

Τὸ ὑπεύθυνον μάλιστα τοῦτο οὐδ' ὑπ' αὐτῆς τῆς τοῦ θεοῦ τυφλώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ αἴρεται. Ὁ Ξέρξης ὁ ὑπὸ τῆς Ἄτης δελεασθεὶς (Πέρ. 99) *καὶ εἰς θεοβλάβειαν περιπεσὼν (Πέρ.* 725. 750) *αὐτὸς μόνος εἶναι ὑπαίτιος τοῦ ἰδίου ἁμαρτήματος διότι καὶ τούτου κυρίως αἰτία εἶναι ἡ ἰδία αὐτοῦ ὕβρις (Πέρ.* 742)· *διὰ τοῦτο δὲ εἶναι ἄξιος τῆς τιμωρίας, ἣν ὑφίσταται. Τὴν θεοβλάβειαν ἄρα ἐπάγεται αὐτὴ ἡ τάσις αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ πάλιν αὐτὸς ἑαυτὸν δύναται ν' ἀπαλλάξῃ ταύτης (Πέρ.* 831) (*μάλιστα ἂν δὲν πράξῃ τοῦτο θὲ ὑποστῇ ἔτι μείζονα κακά* [*Πέρ.* 813]), *ἕπεται ὅτι ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ εἶναι πλήρης καὶ ἀνέπαφος.*

Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ πεπρωμένον ὅπερ ὡς ἀνάγκη τις κρατεῖ τῶν ἀνθρωπίνων δὲν αἴρει τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ἐν ὅσῳ καὶ αὐτὸ ὑπόκειται τῷ κράτει τῶν θεῶν ὡς ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα θὰ καταδείξωμεν. Ὡς θέλησις τῶν θεῶν ὅμως τὸ πεπρωμένον καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς μορφάς, ὡς Μοῖρα, Δίκη, ἀρὰ κ. τ. τ. ὁρίζεται ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως, ἐκπληροῦται μόνον ἀφ' οὗ πρῶτον ὁ ἄνθρωπος προβῇ εἰς πρᾶξίν τινα. Παράδειγμα ἔστω ἡ τύχη τῶν δύο ἀδελφῶν πρὸ τῶν τειχῶν τῶν Θηβῶν. Ἐπ' αὐτοὺς ἐπικρέμαται τὸ πεπρωμένον ὡς ἀρὰ τοῦ πατρός μέλλον νὰ ἐπενέγκῃ τὸν ὄλεθρον ἀμφοτέρων· οὗτος ὅμως ἐπέρχεται μόνον μετὰ ἰδίαν τούτων ἐνέργειαν· οἱ δύο ἀδελφοὶ φονεύουσιν ἀλλήλους, ἀλλ' εἰς τοῦτο ἐκίνησεν αὐτοὺς ἡ ἀναφυεῖσα ἐν αὐτοῖς ἔρις (Ἑπτ. 726) *ὡς καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴπομεν. Ὡσαύτως ἡ στυγερὰ τύχη τὴν ὁποίαν ὁ Ἀπόλλων προλέγει τῷ Λαΐῳ, τὸ „γέννας ἄτερ σῴζειν πόλιν“ (Ἑπτ.* 749) *ἡ σωτηρία ἢ ὁ ὄλεθρος τῆς πόλεως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ θελήσεως*[2]), *ἐκ τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ. Ἡ ἀπείθεια ἡ „παρβασία ὀξύποινος“ αὐτοῦ ἐπήνεγκε τὸ γνωστὸν τέλος.*[3])

Καθ' ὅλου δὲ ἡ ἐλευθέρα ἐκλογὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἡ ὁποία ἐν τοῖς ἀνωτέρω παραδείγμασι καὶ μάλιστα

---

[1]) *Καὶ* Platner, die Idee d. Gerechtigkeit bei Aesch. u. Sophokles *σ.* 125—127.

[2]) *Ἰδ. καὶ* Blümner, *ἐν μν. συγ. σ.* 140 *καὶ σημ.* 10.

[3]) *Ὅτι καὶ ὁ Ἀγαμέμνων ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους εἶναι ὑπεύθυνος εἴδομεν ἀνωτέρω Κεφ.* II, §. *Β.*

ἐν τῇ πρώτῃ καὶ κυρίᾳ ἁμαρτίᾳ, τῇ ὕβρει, γίνεται φανερά, καὶ τὰ πάθη τὰ ὁποῖα τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ κακὸν ἄγουσιν, ἐμφαίνουσιν ὅτι ἡ βούλησις εἶναι ἐλευθέρα.

Ὥστε ὡς ὁ ποιητὴς ἔλεγε

„τάδ' οὐχ ὑπ' ἄλλων ἀλλὰ τοῖς αὐτῶν πτεροῖς
ἁλισκόμεσθα"

(Ἀπόσπ. 123 (Δ). πρβλ. καὶ Ἀγαμ. 502).[1])

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ἐν τέλει ὅτι ἤδη πάλαι, ὡς γνωστόν, ἡ ἀρχαιότης ἐκύρωσε τὸ καταλογιστὸν τῆς ἐλευθέρας πράξεως. Τοιαύτην ἔχων πεποίθησιν φωνεῖ καὶ ὁ Προμηθεὺς παρ' Αἰσχύλῳ περὶ τῆς ὑπευθύνου πράξεως αὐτοῦ „ἑκὼν ἑκὼν ἥμαρτον, οὐκ ἀρνήσομαι" (Πρ. 266. πρβλ. καὶ Εὐμ. 233) καὶ ὁ Ἀπόλλων λέγει „δεινὴ τοῦ προστροπαίου μῆνις, ὃς προδῷ σφ' ἑκών" (Εὐμ. 234).[2]) Διὰ τοῦτο δὲ καὶ αὐτὸς ὁ ὑποκινήσας μόνον πρᾶξιν τινὰ εἶναι ὑπαίτιος ὡς ὁ Αἴγισθος ὁ νομίζων ἑαυτὸν ἁπλῶς „ῥαφέα φόνου" (Ἀγαμ. 1613. 4).

Καὶ ταῦτα μὲν ἐν κεφαλαίῳ περὶ τῆς θείας ἐπιμελείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀτομικῆς ἐλευθερίας.[3])

Ἐκ τῆς τελευταίας δὲ ταύτης ὁρμώμενοι δυνάμεθα νῦν νὰ μεταβῶμεν εἰς ἐξέτασιν τῶν ὅρων ὑφ' οὓς ἡ θεία διοίκησις ἐκτελεῖται.

Βάσις ταύτης εἶναι οἱ νόμοι οἱ ὁποῖοι ἀνέκαθεν ὑπάρχοντες ὁρίζουσι τὴν ἠθικὴν διαγωγὴν καὶ τὸν κύκλον τῆς ἐνεργείας τῶν θεῶν[4]), ὡς ἤδη ἐμνημονεύσαμεν, καὶ ὧν κεφάλαιον εἶναι ἡ Θέμις· Ἐπειδὴ δὲ αὕτη ἐν τῇ πράξει οὐδὲν ἄλλο εἶναι

[1]) Τὸν στίχον ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἀριστοφάνης ἐν Ὀρν. 808. Ἰδ. καὶ σχολ. αὐτόθι.

[2]) Τοὐναντίον ἡ μὴ ἐλευθέρα πρᾶξις θεωρεῖται ἀκαταλόγιστος ἐν Σοφ. Οἰδ. Κολ. 974 „εἰ δ' αὖ φανεὶς δύστηνος, ὡς ἐγὼ ἐφάνην, εἰς χεῖρας ἦλθον πατρὶ καὶ κατέκτανον μηδὲν ξυνιεὶς ὧν ἔδρων ἐς οὕστ' ἔδρων, πῶς ἂν τό γ' ἆκον πρᾶγμ' ἂν εἰκότως ψέγοις;"

[3]) Εἰς τὸ ζήτημα θὰ ἐπανέλθωμεν ἐν οἰκείῳ τόπῳ. Οὐδὲν ἧττον ἰδ. καὶ Blümner, die Idee des Schicksals bei Aesch. σ. 153 καὶ Naegelsb., Nachh. Theol. σ. 337—242. Platner, die Idee der Gerechtigkeit bei Aesch. u. Sophokles σ. 14—34.

[4]) Ὅθεν ὁ Πίνδαρος λέγει „ὁ νόμος πάντων βασιλεὺς θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων" παρὰ Πλουτάρχ. ἐν Ἠθ. 780,· καὶ Πλάτ. Γοργ. 484, Β. Πρβλ. καὶ Εὐριπ. Ἑκαβ. 799 μετὰ σημ. Klotz.

ἢ αὐτὸ τὸ δίκαιον, γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ δικαιοσύνη καθ' ὅλου εἶναι ὁ νόμος τῆς διοικήσεως τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ πρὸς τούτοις ὅτι τὸ δίκαιον οὔτε τοῦ θεοῦ ἔργον εἶναι οὔτε τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ δίκαιον θεωρεῖται σύγχρονον τῆς τάξεως τοῦ κόσμου· ἄνευ αὐτοῦ αὕτη εἶναι ἀκατανόητος.

Ἐπειδὴ λοιπὸν οἱ θεοὶ εἶναι κυβερνῆται τῆς τάξεως τοῦ κόσμου εἶναι καὶ κύριοι τοῦ νόμου τούτου καὶ διὰ ταῦτα εὐλόγως ἐθεωρήθη ἡ δικαιοσύνη οὐσιώδης ἰδιότης τοῦ θεοῦ καὶ ἀχώριστος ἀπὸ τῆς ἐννοίας αὐτοῦ.[1]) Ὅθεν καὶ ὁ Πλούταρχος περὶ τῆς προσωποπεποιηθείσης Δίκης ἰσχυρίζετο ὅτι „ὁ μὲν Ζεὺς οὐκ ἔχει τὴν Δίκην πάρεδρον ἀλλ' αὐτὸς Δίκη καὶ Θέμις ἐστὶ καὶ νόμων ὁ πρεσβύτατος καὶ τελειότατος“ (Ἠθ. 780), καὶ ὁ ἡμέτερος ποιητὴς ἂν καὶ μετά τινος μομφῆς τοῦ Προμηθέως χαρακτηρίζει τὸν Δία ὡς „παρ' ἑαυτῷ τὸ δίκαιον“ ἔχοντα (Πρ. 186).[2])

Ὥστε ἡ ἰδιότης αὕτη τοῦ θεοῦ μάλιστα δὲ καθ' ὅσον ἡ δικαιοσύνη θεωρεῖται κεφάλαιον τῆς πάσης ἠθικῆς ἀρετῆς, ὡς νόμος τῆς διαφυλάξεως τῆς ἠθικῆς τάξεως εἶναι καὶ μέτρον τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ ἁγνότητος. Ἀλλ' ἐπὶ τὰ πράγματα.

Ἡ δικαιοσύνη τοῦ θεοῦ ἐπιβλέπει καὶ διατηρεῖ τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ εἶναι, ὡς γνωστόν, ἀπονομὴ τοῦ προσήκοντος ἑκάστῳ ἀνταμοίβουσα τὰς ἀνθρωπίνας πράξεις τὰς εἰς τὸν ἠθικὸν νόμον ἀναφερομένας κατὰ τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν ἐν ἄλλαις λέξεσιν οὖσα εὔνους πρὸς τοὺς τηροῦντας τὰς ἀρχὰς τοῦ νόμου τούτου ἢ μισοῦσα τοὺς τὸ ἐναντίον πράττοντας, ὅπερ ὁ Σοφοκλῆς ἐνὶ στίχῳ εἶπεν „τοὺς δὲ σώφρονας θεοὶ φιλοῦσι καὶ στυγοῦσι τοὺς κακούς“ (Αἴ. 133).[3])

Κατὰ τὰς πράξεις λοιπόν (εἰς τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ ἀνθρώπου διάθεσιν δὲν ἀπεῖδεν ἡ ἠθικὴ τῶν Ἑλλήνων), τὸ δὴ λεγόμε-

---

[1]) Naeg., Nachh. Theol. σ. 30. Platner ἐν τῷ μνημ. συγγράμ. αὐτοῦ σ. 34.

[2]) Ἰδ. καὶ κατωτέρω σημ. 42. Παρ' Αἰσχύλῳ ἡ Δίκη εἶναι θυγάτηρ τοῦ Διός Ἑπτ. 662. Περὶ τῆς θεότητος ταύτης ἰδ. πλείονα παρα Steusloff, Zeus und die Gottheit b. Aesch. σ. 25.

[3]) Παρομοίως καὶ ὁ Παυσανίας περὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ θεοῦ· „ἀνθρώπων τε εὐχὰς ἄγειν εἰς τέλος καὶ ὁποῖα ἔοικεν ἀποδοῦναι πονηροῖς“ VIII, 37, 8.

νον ἦθος ἀπονέμει ὁ θεὸς τοῖς ἀνθρώποις τὰς τύχας ἀνταμείβων τοὺς δικαίους καὶ εὐσεβεῖς καὶ κολάζων τοὺς κακούς. Ὅθεν ὀνομάζεται ὁ Ζεὺς „Ζεὺς ἑτερορρεπὴς, νέμων εἰκότως, ἄδικα μὲν κακοῖς ὅσια δ' ἐννόμοις" (Ἱκετ. 403)· *ὁ αὐτὸς εἶναι „ὅς πολιῷ νόμῳ αἶσαν ὀρθοῖ" (Ἱκετ.* 673)[1]) *καὶ τέλος καλεῖται „Ζεὺς νεμέτωρ" (Επτ.* 485).[2])

Κατὰ ταῦτα παρέχουσιν οἱ θεοὶ βοήθειαν τοῖς ἀγαθοῖς καὶ καταδιώκουσι τοὺς κακοὺς (Χοηφ. 947. *Ἑπτ.* 596. *Πέρ.* 762. 772. *Ἱκετ.* 652). *Ἡ εὐτυχία τοῦ Κύρου εἶναι ἀνταμοιβὴ τῆς εὐσεβείας αὐτοῦ, δι' ἣν ηὐνοήθη ὑπὸ τῶν θεῶν· αὐτὸς ὁ Ἀπόλλων δισχυρίζεται ὅτι ὁ θεὸς ὀφείλει νὰ παράσχῃ ἀρωγὴν τῷ εὐσεβεῖ ὅταν μάλιστα οὗτος δεόμενος αἰτεῖ αὐτήν· ὁ Ἀπόλλων λέγει „οὔκουν δίκαιον τοῦ σέβοντ' εὐεργετεῖν ἄλλως τε πάντως χὤτε δεόμενος τύχοι;" (Εὐμ.* 724).[3])

---

[1]) *Δηλ.* „aequitatem et justitiam" *κατὰ* Naegelsbach *ὀρθῶς ἑρμηνεύοντα, ἐν τῷ συγγρ. αὐτοῦ* de relig. Orestiam Aesch. continentibus *σ.* 9. *Ὑπ' ἄλλων ὅμως ὡς ὑπὸ* Herwig, *ἐν μν. συγγρ. σ.* 20, Stengel, de fato Aeschyleo *σ.* 35, *ἀποδίδοται εἰς τὴν διοίκησιν τῆς μοίρας ὑπὸ τῶν θεῶν, ὡς ἡμεῖς νομίζομεν ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου.*

[2]) *Δὲν εἶναι εὔλογον ν' ἀποδοθῇ τὸ ἐπίθετον νεμέτωρ εἰς τὴν τιμωρὸν τῆς ὕβρεως ἐνέργειαν τοῦ θεοῦ, ὡς ὁ* Lehrs *ἀπεφήνατο, ἐν τῇ διατριβῇ αὐτοῦ* „Versuch über einige relig. u. moral. Vorstellungen d. Griechen, *ἐν* Histor. Liter. Abhandlung. der Gesellschaft zu Königsberg. 4. Sammlung, I. Abtheil. 1838, *σ.* 164, *καὶ ὡς ὁ* Steusloff *φαίνεται πιστεύων ἐν μν. συγγρ. σ.* 24. *Νεμέτωρ εἶναι ἰσοδύναμον τῷ νέμων καθ' ὅλον ὡς ἐν Ἱκετ.* 403 *„νέμων εἰκότως" λέγεται καὶ ἀναφέρεται εἰς τε τὰ ἀγαθά καὶ τὰ κακά. Οὕτω λέγεται παρὰ Πινδ. „Ζεύς τά τε καὶ τὰ νέμει, Ζεὺς ὁ πάντων κύριος" Ἰσθμ.* IV, 62 *ἰδ. καὶ* Welcker, Griech. Götterlehre II, *σ.* 183. *Ὁ* Spanheim *ἐν ὑπομνήματι εἰς Καλλιμάχου ὕμνον εἰς τὸν Δία εἰς στίχ.* 3, *ὀρθῶς θεωρεῖ τὸ νεμέτωρ ἴσον τῷ δικασπόλος. Πρβλ. καὶ „Ζεὺς δικαιόσυνος παρὰ Φρυνίχῳ ἐν Ανεκδ. τοῦ Βεκκήρου* 34. 12" *ὁ ἐπὶ τοῖς δίκαιά τε καὶ ἄδικα δρῶσι τεταγμένος". Ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν ἴδε καὶ τὸ ἀπόσπ. τοῦ Αρχιλόχου* 88(*B*) *„ὦ Ζεῦ, πάτερ Ζεῦ, σὸν μὲν οὐρανοῦ κράτος σὺ δ' ἔργ' ἐπ' ἀνθρώπων ὁρᾷς λεωργὰ καὶ θεμιστά".*

[3]) *Καὶ ὁ Πίνδαρος „ἄνεται δὲ πρὸς χάριν εὐσεβίας ἀνδρῶν λιταῖς" Ὀλυμπ.* VIII, 9. *Ἐν γένει δὲ ἡ σύστασις τοῦ καλοῦ παρ' Αἰσχύλῳ εἶναι ἀνάλογος τῆς δωρικῆς παρὰ Πλάτωνι „τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς διδόναι τοὺς θεούς" Ἀλκιβ.* II, 148 *ὅπερ ὑπομιμνήσκει τὸ τοῦ Πινδάρου „ἐσλὰ δ' ἐπ' ἐσλοῖς ἔργ' ἐθέλοι δόμεν" (ἐν. ὁ Ζεύς) Ὀλυμπ.* VIII, 102.

Τοὐναντίον καταστρέφονται οἱ Πέρσαι συμβοηθούντων των θειῶν ἐν Σαλαμῖνι διὰ τὴν ὕβριν καὶ θὰ ὑποστῶσιν ἔτι μείζονα κακὰ ἂν δὲν ἀποβάλωσιν αὐτὴν, ὡς τὸ φάσμα τοῦ Δαρείου λέγει „κακῶς δράσαντες οὐκ ἐλάσσονα πάσχουσι τὰ δὲ μέλλουσι κοὐδέπω κακῶν κρηπὶς ὕπεστιν (*Πέρ.* 813).

Διὰ τοῦ νόμου τούτου τῆς ἀμοιβῆς καὶ τιμωρίας ἡ ἠθική, καθαγιασθεῖσα ἄλλως, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐρρήθη, ἐν τῇ θείᾳ ἀρχῇ, ἧς ἠξιώθη, λαμβάνει ἑτέρας δύο ὑσχιρὰς κρηπῖδας, τὴν ἐλπίδα καὶ τὸν φόβον καὶ, ἐν ὅσῳ ἀρχὴ αὐτῆς δὲν εἶναι τὸ καλὸν αὐτὸ καθ' ἑαυτό[1]), *ἐρειδομένη ἐπὶ τούτων σῴζεται, διότι „ἡ μὲν γὰρ (ἐλπίς) ὁρμητικωτέρους πρὸς τὰ κάλλιστα τῶν ἐπιτηδευμάτων, ὁ δὲ (φόβος) ὀκνηροὺς πρὸς τὰ φαῦλα τῶν ἔργων ἀπεργάζεται“* (*Πλουτ. περὶ παιδ. ἀγ.* 12, *Δ.*) *τοσούτῳ δὲ μᾶλλον ὅσῳ ἡ ἀρχαιότης βαθέως ᾐσθάνετο τὸ μεταβλητὸν καὶ ἄστατον τῆς τύχης, ἐπιτυχέστατα σημαινόμενον ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ἐν τοῖς ἑξῆς“ Ἰὼ βρότεια πράγματ'· εὐτυχοῦντα μὲν σκιᾷ τις ἂν πρέψειεν· εἰ δὲ δυστυχοῖ, βολαῖς ὑγριώσσων σπόγγος ὤλεσεν γραφήν* (*Ἀγαμ.* 1327).[2])

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ τιμωρία σφοδρότερον διατίθησι τὴν ψυχήν καὶ ἄρα ἡ ἐντύπωσις αὐτῆς εἶναι μᾶλλον ἀποτελεσματική, εὐλόγως[3]) *ἀνεπτύχθη παρὰ τοῖς Ἕλλησιν*[4]), *ἰδίᾳ δὲ παρ' Αἰσχύλῳ ἡ ἰδέα τῆς τιμωρίας τοῦ κακοῦ μᾶλλον τῆς περὶ τῆς ἀμοιβῆς τοῦ καλοῦ. Διὰ τοῦτο δ' εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας ἐνταῦθα προσοχῆς.*

---

[1]) *Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἀπόσπασμά τι, ἴσως τοῦ Σοφοκλέους* (Welcker, Gr. Götterl. II, *σ.* 89) *διδάσκει „Ὁθούνεκ' ἀρετή τῶν ἐν ἀνθρώποις μόνη | οὐκ ἐκ θυραίων τἀπίχειρα λαμβάνει | αὐτὴ δ' ἑαυτήν ἆθλα τῶν πόνων ἔχει“ ἀπόσπ. ἀδεσπ.* 89(*N*);

[2]) *Καὶ Πινδ. Πυθ.* VI, 22 *ἑ.* II, 89—96. III, 86. 149. VIII, 115. 141 *ἑ.* *Ισθμ.* V(IV), 24—33. *Ὀλυμπ.* II, 64 *ἑ.* VII, 169 *κ. τ. λ.* *Σοφ. Αἴ.* 131. *Εὐρ. Ἑκ.* 956. *Ἰφιγ. ἐν Αὐλ.* 159. *Βακχυλ. ἀπόσπ.* 36(*B*) *κ. τ. τ. καὶ συχνότατα παρὰ τοῖς ποιηταῖς.*

[3]) *Περὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς ἰδέας τῆς τιμωρίας λέγει* W. v. Humbold (*τῶν ἔργων αὐτοῦ* 4. 98) *παρὰ* Welcker, Gr. Götterl. II, *σ.* 187 „die Bestrafung des Lasters ist eine der wichtigsten Ideen des griechischen religiösen Alterthums“.

[4]) *Ἤδη παρ' Ὁμήρ. Οδ.* V, 213 *ὑπάρχει „Ζεὺς ἱκτήσιος, ὅστε καὶ ἄλλους ἀνθρώπους ἐφορᾷ καὶ τίνυται ὅστις ἁμάρτῃ“, περὶ οὗ ἀκριβέστερον ὁ* Naegels., Hom. Theol. *σ.* 317.

Ὁ τιμωρητικὸς οὗτος χαρακτὴρ τῆς δικαιοσύνης διασῴζεται, ὡς εἶναι εὐνόητον, ἅτε ταύτης οὔσης ἀδιαπτώτου κατά τε τὴν ἐνέργειαν καὶ κατὰ τὰς ἀποβάσεις· καὶ τοῦτο διότι τοῦτο μὲν τὸ βλέμμα τοῦ θεοῦ εἶναι ἄφυκτον τοῦτο δὲ ἡ θεία ὀργὴ (νέμεσις, Νέμεσις) μετὰ πολλῆς τῆς ἀκαμψίας ἐπιβάλλει τὴν τιμωρίαν, ὡς ἀσμένως ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου χαρακτηρίζεται (Ἀγ. 19. *Πέρ.* 39. 829. *Ἱκετ.* 346. 385. 915. 651 *κ. τ. λ.*), *καὶ πρὸς τούτοις ἐπειδὴ ἡ ἐπιτυχὴς ἔκβασις τῆς ἄλλως μηδὲν ἀμελούσης (Πέρ.* 802) *θείας ἐνεργείας ἀείποτε εἶναι βεβαία ἀναγκαίως πᾶν ἔγκλημα ὑπόκειται τῇ τιμωρίᾳ.*[1]) *Διὰ τοῦτο δὲ τὸ ἄφυκτον τοῦτο τῆς θείας τιμωρίας λαμβάνει τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀναγκαίου πεπρωμένου (Χοηφ.* 910. 911. *Ἱκετ.* 1048—1050. *Ἀγαμ.* 157)[2]), *πᾶσα δὲ ἀμφιβολία περὶ τῆς εὐρείας δράσεως τῆς δικαιοσύνης σημαίνει διαμφισβήτησιν αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ (Ἀγαμ.* 369—372. *Σοφ. Ἠλ.* 824).

Πρὸς τῇ βεβαιότητι ταύτῃ ἡ δικαιοσύνη κολάζει ταχέως τοὺς κακούς. Ἐν ἀποσπ. 268 (*Δ*). 379 (*N*) *λέγεται*

„τό τοι κακὸν ποδῶκες ἔρχεται βροτοῖς
κατ᾽ ἀμπλάκημα τῷ περῶντι τὴν θέμιν.“

Καθ᾽ ὅσον ὅμως οἱ κακοὶ δὲν ἀποτίνουσι πάντοτε ποινὰς τῶν ἔργων αὐτῶν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ νομισθῇ ἡ ἰδιότης αὕτη σταθερά. Ὅθεν ἐγεννήθη ἡ τὸ ἄφυκτον τῆς δικαιοσύνης σῴζουσα ἰδέα ἀναβολῆς τινος τῆς τιμωρίας. Ταύτην χαρακτηρίζουσιν οἱ ἑξῆς τοῦ χοροῦ στίχοι „τέκνον δ᾽ ἐπεισφέρει δόμοις αἱμάτων παλαιτέρων τίνειν μύσος χρόνῳ κλυτὰ βυσσόφρων Ἐρινύς“ (Χοηφ. 650 *ἴδ. καὶ* 935. *Εὐμ.* 555. *Ἱκετ.* 732 *κ. τ. λ.*). *Μάλιστα δὲ γίνεται ἀναβολὴ εἰς τὸν προσήκοντα χρόνον ὡς ὁ Δαναὸς (ἐν Ἱκετ.* 732) *λέγει „χρόνῳ τοι κυρίῳ τ᾽ ἐν ἡμέρᾳ θεοὺς ἀτίζων τις βροτῶν δώσει δίκην“ (ἴδ. καὶ Ἀγαμ.* 364—366 *καὶ τὸ μνημονευθὲν ἀπόσπ.* 637 [*Δ*]).[3])

---

[1]) *Εἰς τὸ ἄφυκτον τοῦτο τῆς θείας δράσεως ἀνάγεται καὶ ἡ προσωποποίησις τῆς Ἀδραστείας. ἰδ. Πλούταρχ. παρὰ Στοβ. ἐν Ἐκλ.* I, V, 19.

[2]) *Ἰδ. καὶ κατωτέρω.*

[3]) *Καὶ συχνὰ παρὰ τοῖς τραγικοῖς· Ὁ Σόλ. λέγει „ἀλλ᾽ ὁ μὲν αὐτίκ᾽ ἔτεισεν ὁ δ᾽ ὕστερον“* (13. 29 (*B*) *πρβλ. καὶ αὐτόθι* 8, *καὶ* 4. 16). *Ἀξία λόγου εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῆς ἰδέας ταύτης ὑπὸ τοῦ* **Θεοδέκτου** *ἀπόσπ.* 8. 625 (*παρὰ* Schneidewin *Σοφ. Οἰδ. Κολ.* 1536) *„εἰ μὲν γὰρ*

Ἀξία λόγου τὰ μάλιστα εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ λαοῦ περὶ τιμωρίας τῶν ἐπιγόνων ἔν τινι οἴκῳ[1]) *καθ' ἣν ἡ δικαιοσύνη τρόπον τινὰ τὸν περαιτέρω βίον τοῦ ἀποθανόντος καταδιώκει.*[2]) *Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Αἰσχύλος δὲν ἠκολούθησε πιστῶς τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ ἐκ τοῦ ὅτι παρ' αὐτῷ ἡ τιμωρία τέκνων γονέων μὴ ὑποστάντων ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τιμωρίαν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτῶν δὲν εἶναι ἀπόλυτός τις καὶ ἀναγκαία ὡς τὸ πλῆθος ἐπίστευεν. Κατ' αὐτὸν ἡ τιμωρία αὕτη μόνον ἐπικρέμαται ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τοιούτων πατέρων ἐκτελεῖται δὲ τότε μόνον ὅταν αὐτοὶ οὗτοι διαπράξωσιν ἴδιον πλημμέλημα. Ὡς καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις εἴπομεν*[3]) *ὁ Ἀγαμέμνων ὑφίσταται τιμωρίαν ἀντὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἀλλ' ὅμως ἡ τιμωρία αὕτη ἐκπληροῦται μόνον μετὰ τὸ ἴδιον ἁμάρτημα.*

Διὰ τοῦτο νομίζομεν ἥκιστα ἁρμόζει ν' ἀποδοθῇ μεγάλη σημασία εἰς ῥήσεις τινὰς ἐνιαχοῦ παρὰ τῷ ποιητῇ ἀπαντώσας (ὡς Ἱκετ. 434. *Ἀγαμ.* 374. 1388*ἑ. Εὐμ.* 932—935) *ἐν ὅσῳ αὗται ὑπὸ γενικὸν τῆς ἐκφράσεως ἄλλως τύπον κείμεναι, εἶναι ἁπλῶς λείψανον τῆς πίστεως τοῦ λαοῦ οὐδόλως δὲ τὴν ἀληθῆ τοῦ ποιητοῦ ἰδέαν, ἣν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καθ' ὅλου εὑρίσκομεν, ἀποτελοῦσιν.*

Ὡσαύτως πιστεύομεν ὅτι εἰς τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ἀνάγεται καὶ ἡ ἰδέα περὶ τιμωρίας καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀθῴου ὅταν οὗτος μετὰ τῶν κακῶν διατελῇ, ἣν ἐν τῇ περιφήμῳ τοῦ Ἐτεοκλέους ταύτῃ παρομοιώσει εὑρίσκομεν „εἰ γὰρ ξυνεισβὰς

αὐτίκ' ἦσαν αἱ τιμωρίαι πολλοὶ διὰ φόβον κοὐ δι' εὐσεβῆ τρόπον θεοὺς ἂν ηὖξον· νῦν δὲ τῆς τιμωρίας ἄπωθεν οὔσης τῇ φύσει χρῶνται βροτοί“, ἐν ᾗ καὶ ὁ λόγος τῆς ἰδέας τῆς μετὰ θάνατον τιμωρίας ὑπάρχει. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ λόγου στηρίζεται καὶ ὁ στίχος „ὀψὲ θεῶν ἀλέουσι μύλοι ἀλέουσι δὲ λεπτά“. παρὰ Σέξτῳ τῷ Ἐμπειρ. 275 *καὶ Πλουτάρχ. „περὶ τῶν ὑπὸ τ. θεοῦ βραδ. τιμωρ.“* 549.

[1]) *Ἐν πρώτοις ἄξιοι μνείας εἶναι οἱ στίχοι τοῦ Σόλωνος „... εἰ δὲ φύγωσιν αὐτοί, μηδὲ θεῶν μοῖρ' ἐπιοῦσα κίχῃ | ἤλυθε πάντως αὖτις· ἀναίτιοι ἔργα τίνουσιν | ἢ παῖδες τούτων ἢ γένος ἐξοπίσω“* 13. 29 (*B*). *Πρβλ. καὶ Θεογν.* 203. *Λυκουργ. κατὰ Λεωκρ.* § 79. *Ξενοφ. Κύρ. Παιδ.* II, 5. 7.

[2]) *Περὶ τῆς μετὰ θάνατον δικαιοσύνης θὰ εἴπομεν ἐν τοῖς κατωτέρω.*

[3]) *Κεφ.* II, § *B.*

πλοῖον εὐσεβὴς ἀνὴρ | ναύταισι θερμοῖς ἐν πανουργίᾳ τινὶ | ὄλωλεν ἀνδρῶν σὺν θεοπτύστῳ γένει | ἢ ξὺν πολίταις ἀνδράσιν δίκαιος ὢν | ἐχθροξένοις τε καὶ θεῶν ἀμνήμοσιν ταὐτοῦ κυρήσας ἐκδίκοις[1]) *ἀγρεύματος*" (*Ἑπτ.* 602).

Γνησία ἑλληνικὴ εἶναι καὶ ἡ ἰδέα ὀλεθρίας ἐπιδράσεως τοῦ ἀτόμου ἐπὶ τῆς ὁλότητος ἐν ἄλλαις λέξεσιν τῆς τιμωρίας ταύτης δι' ἔγκλημα ἐκείνου, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἅπαντες οἱ Τρῶες ἀποτίνουσι τὸ ἁμάρτημα τοῦ Πάριδος, ἅπαντες „ἔπραξαν ὡς ἔκρανεν" (*Ἀγαμ.* 369).[2]) *Ὅτι δὲ καὶ τοὐναντίον ὑπὸ τῆς εὐσεβοῦς διαγωγῆς τοῦ ἀτόμου ἢ τοῦ καθαρμοῦ τοῦ μιάσματος ὑπὸ τούτου καὶ ἐλευθέρωσις τῆς ὁλότητος ἀπὸ τῆς ἐπικρεμαμένης τιμωρίας εἶναι ἐφικτή, εὐνόητον. Ὁ χορὸς* (*ἐν Χοηφ.* 1046) *λέγει πρὸς τὸν Ὀρέστην ἄρτι τοὺς ἐναγεῖς φονεύσαντα „Ἠλευθέρωσας πᾶσαν Ἀργείων πόλιν δυοῖν δρακόντοιν εὐπετῶς τεμὼν κάρα*" *Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἡ τοῦ ἀτόμου αὕτη ἐπίδρασις πρὸ πάντων ἐπάγεται τὰ μνημονευθέντα ἀποτελέσματα, ὅταν τὸ πρόσωπον τυγχάνῃ βασιλεύων. Λαμπρὸν παράδειγμα τούτου παρέχει ὁ Αἰσχύλος ἐν τῷ πολιτικῷ αὐτοῦ δράματι τῷ καλουμένῳ „Πέρσαι", τὰς τύχας τοῦ περσικοῦ ἔθνους διερευνῶν· ἡ σωφροσύνη καὶ εὐσέβεια τῶν πρότερον βασιλέων εἶναι ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας τοῦ λαοῦ ἐκείνου* (*Πέρ.* 765—772) *ὡς ἡ ὕβρις τοῦ Ξέρξου αἰτία τοῦ ὀλέθρου τοῦ Ξέρξου, ὡς αὐτὴν, ἄλλως κυρίαν ἰδέαν τῶν „Περσῶν" τοῦ ποιητοῦ, καὶ ἡ Ἄτοσσα χαρακτηρίζει· „Πικρὰν δὲ παῖς ἐμὸς τιμωρίαν κλεινῶν Ἀθηνῶν ηὗρε, κοὐκ ἀπήρκεσαν, οὓς πρόσθε Μαραθὼν βαρβάρων ἀπώλεσεν*" (*Πέρ.* 473).

Διότι ὅμως κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον καὶ ἀθῷοι καὶ ὁλό-

---

[1]) *Ουτω μετὰ τοῦ Πριενίου· ὁ* Hermann *διώρθωσεν ἐνδίκως. Ὁ* Naeg., Nachh. Theol. *σ.* 43 *ὑποστηρίζει τὴν γραφὴν ἐκδίκως παριδεχόμενος οτι ὁ Ἐτεοκλῆς ἐκφέρει ἐνταῦθα μομφὴν τοῦ πιστευομένου νόμου.*

[2]) *Εὐστόχως διώρθωσεν ὁ* Hermann *ἔπραξαν ἀντὶ τοῦ ἔπραξεν, ὅπερ καὶ ἐκ τῶν συμφραζομένων γίνεται δῆλον. Ὁ* Enger *ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ ὁ* Naegelsbach, Nachh. Theol. *σ.* 352 *ἀναφέρουσι τὸν στίχον εἰς τὸν Πάριν, ὡς ἡμεῖς νομίζομεν, ἥκιστα ὀρθῶς· λέγει δὲ καὶ ὁ Ἡσίοδος „πολλάκι καὶ ξύμπασα πόλις κακοῦ ἀνδρὸς ἀπηύρα, ὅστις ἀλιταίνει καὶ ἀτάσθαλα μηχανάαται*" *Ἐργ. κ. Ἡμ.* 240.

της ἀντὶ τοῦ ἐγκλήματος ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου τιμωροῦνται, δὲν παύεται ἡ δικαιοσύνη τοὐλάχιστον παρ' Αἰσχύλῳ ἀνταπόδοσις τῶν ἴσων οὖσα, καθ' ὅσον, καὶ δὴ καὶ διότι κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἀρχαίων κατὰ τὴν ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸν ἀνόσιον μετάδοσίς τις τοῦ μιάσματος συμβαίνει[1]) ὁ φαινομενος ἀθῷος εἶναι ἐν μέρει μεταίτιος τοῦ διαπραχθέντος ἐγκλήματος· οἱ Τρῶες καθ' ὅσον δέχονται τὸν Πάριν εἰς τὴν πόλιν καὶ οὕτω σιωπηλῶς πως τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ ἐπιδοκιμάζουσιν εἶναι κοινωνοὶ τῆς ἁμαρτίας αὐτοῦ ὅσῳ μάλιστα τὸν ὑπερασπισμὸν αὐτοῦ ἀνέλαβον. Καὶ οἱ Πέρσαι δὲ ἅτε μετασχόντες τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ξέρξου καὶ οὕτω τῇ ὕβρει τοῦ βασιλέως ὑπηρετήσαντες καὶ μάλιστα ἅτε ἀμέσως τοῦ ἐμπρησμοῦ συνεπιλαβόμενοι, φανερῶς δὲν εἶναι ἀθῷοι οὐδ' ἐλεύθεροι τοῦ μιάσματος.

Καὶ τὰ μὲν δὴ ταύτῃ ταῦτα.

Ἄλλη δέ τις ἐνέργεια τῆς δικαιοσύνης, ἡ μνημονευθεῖσα τύφλωσις τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἄντικρυς διαφωνεῖ πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου ἅτε παντελῶς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ ὑπεύθυνον τοῦ ἀνθρώπου αἴρουσα. Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ὁ λόγος τῆς ἀντιλήψεως τῆς ἰδέας ταύτης ὑπάρχει ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχῇ ἐξ ἧς ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου παρὰ τοῖς Ἕλλησι καθ' ὅλου ὁρμᾶται· εἶναι δ' αὕτη ὅτι χάριν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ μάλιστα προκειμένου περὶ βλάβης τοῦ ἐχθροῦ[2]) ἐπιτρέπεται ἠθικῶς ἡ χρῆσις παντὸς μέσου. Οὕτω δὲν διστάζει ὡς ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην καὶ ὁ θεὸς αὐτοῦ νὰ κάμῃ χρῆσιν τοῦ ψεύδους, τῆς ἀπάτης, τοῦ δόλου, καίτοι ἄλλως ὡς ἀντισήκωμα ἔχων τὴν μεγάλην φιλαλήθειαν (Ἱκ. 1032. Χοηφ. 559. Εὐμ. 615)[3]) διότι θεωρεῖ πάντα ταῦτα δίκαια μέσα χάριν τοῦ σκοποῦ. Καὶ παρ' Αἰσχύλῳ ἡ χρῆσις αὐτῶν οἵαν π. χ. ἐν τῷ „Προμηθεῖ“ (213) εὑρίσκομεν[4]) ὁρμᾶται ἐκ τῆς ἀρχῆς „νίκην γε-

---

[1]) K. F. Hermann, Gottesdienstl. Alterthümer § 23. G. Gilbert, griech. Staatsalterth. σ. 366 μετὰ τῆς 4 σημ.

[2]) Ἰδ. Naegelsb., Nachh. Theol. σ. 246. Ὁ Πίνδ. λέγει „χρὴ δὲ πᾶν ἔρδοντα μαυρῶσαι τὸν ἐχθρόν“ (Ισθμ. III, 94) καὶ ὁ Θεογν. „εὖ κώτιλλε τὸν ἐχθρόν· ὅταν δ' ὑποχείριος ἔλθῃ, τεῖσαι νιν, πρόφασιν μηδεμίαν θέμενος“ 363(B).

[3]) Καὶ Πλάτ. Ἀπολ. Σωκρ. 29 Α.

[4]) Ἰδ. καὶ Κεφ. I.

μέντοι καὶ κακὴν τιμᾷ θεός" (Ἐπτ. 716), διὸ καὶ „ἀπάτης δικαίας οὐκ ἀποστατεῖ θεός" (ἀποσπ. 294[N]) καὶ „ψευδῶν δὲ καιρὸν ἔσθ' ὅπου τιμᾷ θεός" (αὐτόθι)· κατὰ τὴν ἀρχὴν δὲ ταύτην ἐψεύσθη ποτὲ καὶ αὐτὸς ὁ „ἀψευδὴς" Ἀπόλλων δοὺς ἐκ προθέσεως κακὴν συμβουλὴν (ἀπόσπ. 340(N).[1]) Διὰ πάντα δὲ ταῦτα θεωρεῖται καὶ ἡ ἄτη μέσον δι' οὗ ὁ θεὸς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς δικαιοσύνης τὴν τιμωρίαν δηλ. τῶν ἀνοσίων ἐπιδιώκει· Ὑπὸ τὸν χαρακτῆρα τοῦτον γίνεται ὄργανον ἄμεσον τῆς δικαιοσύνης (Χοηφ. 403), δελεάζει ὡς θεότης Ἄτη τοὺς Πέρσας εἰς τὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατείαν (Πέρ. 97) καὶ συμπράττει μετὰ τῆς Δίκης καὶ Ἐρινύος (Ἀγαμ. 1433).

Κατὰ πόσον τώρα ἡ δοξασία αὕτη ἡ ἐπιτρέπουσα πᾶν μέσον καὶ τὴν τύφλωσιν τοῦ πνεύματος, ἔστω καὶ μεθ' ὑπάρχουσαν τάσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κακὸν, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴδομεν, εἶναι ἠθικῶς ὀρθὴ καὶ δικαία, εἶναι ἄλλο ζήτημα, οὗ ἡ λύσις δὲν ἀπόκειται ἡμῖν ἐνταῦθα.

Ἐν ὅσῳ ὅμως τὸ δίκαιον ἦτο ἁπλῶς ἀπόδοσις τοῦ προσήκοντος ἑκάστῳ οὐ μόνον ἡ χρῆσις τῶν μέσων τούτων ὡς ἐλέχθη, ἦτο τῷ ἀνθρώπῳ ἐπιτετραμμένη, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιχαιρεκακία καὶ τὸ μῖσος καὶ ὁ ἀπηνὴς καὶ ἀπαραίτητος καταδιωγμὸς τοῦ ἐχθροῦ δὲν προσέκρουον εἰς τὴν ἠθικὴν ὄντα τοὐναντίον πρῶτα τοῦ ἀνδρὸς καθήκοντα.[2])

Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον καὶ παρ' Αἰσχύλῳ φέρει τὸ δίκαιον τὸν ἀρχαῖον τύπον τῆς ἐκδικήσεως[3]) περιβαλόμενον ὅμως, ὡς καὶ ἄλλαι ἠθικαὶ ἰδέαι παρ' Ἕλλησι, τὸ κῦρος τῆς θείας καταγωγῆς. Τὸ δίκαιον ὡς ἀνταπόδοσις (jus talionis) εἶναι ἀρχαῖος νόμος τοῦ μεγάλου Διός, ἐφ' οὗ οὗτος τὴν ἠθικὴν τάξιν ἐθεμελίωσεν. „μένει δὲ μίμνοντος ἐν θρόνῳ Διὸς

---

[1]) Δικαίως μέμφεται τὴν διαγωγήν ταύτην ὁ Πλάτων ἐν Πολιτ. II, 383.

[2]) Περὶ τῆς γενικῆς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀρχῆς „ἐχθρὸν ἀμείβεσθαι κακοῖς (Χοηφ. 123) ὑπάρχουσι τὰ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι παραδείγματα πολυάριθμα. Γεύματος χάριν ἀναφέρομέν τινα οἷον τὰ παρὰ Σολ. 13. 5. Αρχιλ. 65(B). Πινδ. Πυθ. II, 153 ἑ. Νεμ. IV, 155. Ἰσθμ. I, 58. Σοφ. Αἴ. 79. Εὐριπ. Βακχ. 877. Μηδ. 805 καὶ παρὰ τῷ ἡμετέρῳ ποιητῇ ἐν Προμ. 158. 972. 978. 1041. Χοηφ. 158. 1088. Πέρ. 1034.

[3]) Limbourg-Brouver, Histoire de la civilisation etc. I, σ. 212.

παθεῖν τὸν ἔρξαντα· θέσμιον γάρ (*Ἀγαμ.* 1562 *καὶ Ἀπόσπ.* 267[*Δ*]).

Ὁ νόμος δ' οὗτος τότε μόνον ἐκπληροῦται κατὰ κεραίαν καὶ ὡς ἁρμόζει, ὅταν καὶ ἡ ἀνταπόδοσις γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τῆς ἐκτελέσεως, καθ' ὃν καὶ τὸ πάθος ἐγένετο ὡς τὰ μάλιστα οἱ ἑξῆς λόγοι τοῦ χοροῦ περὶ τῆς μελλούσης πράξεως τοῦ Ὀρέστου, διδάσκουσιν, „ἀντὶ μὲν ἐχθρᾶς γλώσσης ἐχθρὰ γλῶσσα τελείσθω· τοὐφειλόμενον πράσσουσα Δίκη μέγ' ἀϋτεῖ, ἀντὶ δὲ πληγῆς φονίας φονίαν πληγὴν τινέτω“ (*Χοηφ.* 309. *πρβλ. καὶ* 274. *Ἱκετ.* 436. *Ἀγαμ.* 1525).

Ἐπειδὴ δὲ ὁ φόνος ἐνομίζετο τὸ μέγιστον ἔγκλημα μάλιστα δὲ καθ' ὅσον ἐπιστεύετο ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ὑπὸ βιαίου θανάτου ἀποθανόντων δὲν ἐγίνοντο δεκταὶ ὑπὸ τοῦ Ἅιδου καὶ διὰ τοῦτο ἐκτός αὐτοῦ ἐπλανῶντο (*ὅθεν „ἐγρήγορον τὸ πῆμα τῶν ὀλωλότων“ μένει Ἀγαμ.* 346) *καὶ ἐπειδὴ οἱ φονευθέντες πενθοῦντες* (*Χοηφ.* 300. 324—331) *καὶ ὀργιζόμενοι ἐπὶ τούτῳ καταδιώκουσι τοὺς φονεῖς* (*παρ' Αἰσχύλῳ πρὸ πάντων τοὺς φονεῖς οἰκείων Χοηφ.* 284. *Εὐμ.* 262. 665) *μέχρι τῆς ἐκτελέσεως τῆς ἀνταποδόσεως τῶν ἴσων* (*Χοηφ.* 402 *ἑ.* 803. *Ἀγαμ.* 1303), *τουθ' ὅπερ ὡς Ἐρινὺς*[1]) *καὶ Ἀρὰ*[2]) *ἐπροσωποποιήθη,*

---

[1]) *Ἐνταῦθα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γείνῃ ἀκριβὴς λόγος περὶ τῶν Ἐρινύων. Σημείωσαι μόνον ὅτι ὡς ὀργὴ τοῦ φονευθέντος τὸν φονέα καταδιώκουσαι λέγονται αἱ Ἐρινύες καὶ Ἀραί* (*ἴδ. ἑπομένην σημ.* — *Εὐμ.* 417. *Χοηφ.* 406. *Ἑπτ.* 70 *καὶ ἀκριβέστερον παρὰ* O. Müller, *„Εὐμενίδων“ σελ.* 165. 166. Clausen, Theolog. Aesch. *σ.* 43. Naegelsb., Nachh. Theol. *σ.* 349. Preller, griech. Mythol. I, *σ.* 686 *καὶ σημ.* 1) *ὅτι καὶ μετὰ θάνατον καταδιώκουσι τοὺς φονεῖς* (*Εὐμ.* 167. 340 *ἑ.*) *καὶ ὅτι ὁ ἠθικὸς χαρακτὴρ γίνεται φανερὸς ἐκ τοῦ ὅτι αὗται τὸ ἔργον αὐτῶν παρὰ τῶν Μοιρῶν* (*Εὐμ.* 335) *καὶ τοῦ ἀνωτάτου Διός* (*Εὐμ.* 360) *ἔλαβον* (Naeg., Nachh. Theol. *σ.* 347. Steusloff *σ.* 15) *καὶ τῇ συναινέσει τῶν θεῶν καθ' ὅλου* (*Εὐμ.* 392) *πρὸς διατήρησιν τῆς τάξεως. Περὶ τοῦ πρώτου χαρακτῆρος τῶν Ἐρινύων ἴδ.* O. Müller, „Eumeniden“ *σ.* 164—169. Platner *ἐν μν. συγγρ. σ.* 152 *ἑ. Περὶ παραγωγῆς τῆς λέξεως,* Kühn, Zeitschrift f. vergleichende Sprache I, *σ.* 439. 70. Curtius, Grundzüge d. Gr. Ethym. *σ.* 321. *Περὶ αὐτῶν καθ' ὅλου* Limbourg-Brouver, *ἐν μν. συγγρ.* I, *σ.* 105. 116 *μετὰ σημ.* 152 etc. Naeg., Nachh. Theol. *σ.* 346—349, Schmidt, Ethik der Griech. I, *σ.* 221.

[2]) *Ἡ Ἀρά, προσωποποιηθεῖσα ἀρά, ὡς κατάρα τοῦ ἐκ βιαίου θανάτου ἀποθανόντος, εἶναι παραπλησία τῇ Ἐρινύι τὸν χαρακτῆρα, διὸ*

ἡ ἐκδίκησις τῶν φόνων ὡς ἀπαίτησις καὶ ἱκανοποίησις τοῦ χυθέντος αἵματος ἦτο οὐ μόνον καθῆκον ἱερὸν τῶν οἰκείων[1]) *ἀλλὰ καί, ὅσῳ μάλιστα ἐν αὐτῇ ἐσῴζετο ὁ κύριος χαρακτὴρ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου, καὶ πρᾶξις δικαία, „Δίκαια Διόθεν κράτη“* (*Ἱκετ.* 437).

Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον περιεβάλετο καὶ τὸ κῦρος ἐξιλαστικῆς πράξεως παλαιοῦ ἁμαρτήματος. Ἐν Χοηφ. 803 *ἐπικαλεῖται ὁ χορὸς τοὺς θεοὺς ὑπὲρ τοῦ Ὀρέστου, ὅπως οὗτος τῇ βοηθείᾳ αὐτῶν τήν τε Κλυταιμνήστραν καὶ τὸν Αἴγισθον ἀποκτείνῃ καὶ οὕτω τὸν οἶκον ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ μιάσματος ἐλευθερώσῃ· ὁ χορὸς λέγει „ἄγετε τῶν πάλαι πεπραγμένων λύσασθ' αἷμα προσφάτοις δίκαις“ (ἰδ. καὶ Χοηφ.* 650).[2])

Ἐπειθὴ δὲ οὕτω πᾶσα ἐκδίκησις καθ' ἑαυτὴν δικαία οὖσα ὡς αἱματηρὰ πρᾶξις εἶναι ἅμα καὶ ἔγκλημα, γίνεται δῆλον ὅτι ὑπὸ τὸν διττὸν τοῦτον χαρακτῆρα δύναται νὰ ἐπενέγκῃ σειρὰν φόνων ἔν τινι οἴκῳ.

Καὶ εἶναι μὲν δυνατὴ καὶ διαλλαγή τις, ὡς θὰ ἴδωμεν, πρὸς τὴν θεότητα τῆς ἐκδικήσεως ἀλλ' ὅμως ἐν ὅσῳ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει σαφῆ γνῶσιν τῆς φύσεως τῶν πράξεων αὐτοῦ (διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ὁ Ὀρέστης ἠρώτησε τὸν χρησμὸν πρὸ τῆς πράξεως), δὲν εἶναι βέβαιος ἂν ἡ ἐκδικητικὴ πρᾶξις

καὶ ὀνομάζεται μετ' αὐτῆς ὁμοῦ (*Ἑπτ.* 70). *Ἡ δύναμις αὐτῆς εἶναι μεγίστη* (*Ἀγαμ.* 1565. *Χοηφ.* 406 *ἔνθα „πολυκρατεῖς ἀραὶ φθιμένων“ κεῖται*) *καὶ ὡς γνωστὸν καὶ αὐτῷ τῷ Διῒ ἐπικρέμαται* (*Προμ.* 910 ἑ.). *Ἡ δύναμις αὕτη τὰ μάλιστα ἐπικρατεῖ ἐν τοῖς „Ἑπτὰ“ τοῦ ποιητοῦ, κατὰ τὴν ἀρὰν τοῦ Οἰδίποδος* (*Ἑπτ.* 76. 655. 721. 725. 785. 833. 886. 946 *κ. τ. λ.*). *Αἱ Ἀραὶ ἐκτελοῦσι τὸ ἔργον καὶ τὸ κράτος αὐτῶν οὐ μόνον ὡς πρὸς τὸ ἄτομον ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς ὁλότητα ἀνθρώπων* (*Ἀγαμ.* 1600—1604. Naegelsb., Nachh. Theol. *σ.* 350. *Περὶ τῶν Ἀρῶν καθ' ὅλου ἴδε τὸ φερώνυμον ἄρθρον τοῦ* Lassaulx *ἐν* „Studien des class. Alterthums *σ.* 159—177.

[1]) Limbourg-Brouver I, *σ.* 212.

[2]) *Καὶ* Naeg., Nachh. Theol. *σ.* 243. *Ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ ποινὴ ὡς ὅρος τῆς τιμωρίας ἐπὶ διαπραχθέντι κακουργήματι ἀναφέρεται ἅμα καὶ εἰς τὸν ἱλασμὸν αὐτόν Πρ.* 177. 563. *Ἀγαμ.* 1340. *Εὐμ.* 981 *καὶ* 464 *ἔνθα ἡ πρᾶξις τοῦ Ὀρέστου „ἀντίκτονοι ποιναὶ“ ὀνομάζεται. Πρβλ. καὶ Πινδ. Πυθ.* IV, 103: *„δυσθρόου φωνᾶς . . . ποινά τις ἔσται πρὸς θεῶν. Παρὰ Σοφ. ἐν Οἰδ. Τυρ.* 100 *συντόμως „φόνῳ φόνον λύειν“ ὅπερ καὶ „αἵματι αἷμα τεῖσαι“ λέγεται κ. τ. τ.*

θὰ ἐπενέγκῃ σωτηρίαν ἢ ἄλλα κακά. Διὸ εὔλογος εἶναι ὁ φόβος τοῦ χοροῦ (ἐν Χοηφ. 1073) μετὰ τὴν πρᾶξιν τοῦ Ὀρέστου „νῦν δ' αὖ τρίτος ἦλθε ποθὲν σωτὴρ ἢ μόρον εἴπω“;

Οὐδὲν ἧττον φαίνεται ὅτι παρ' Αἰσχύλῳ ἡ ἐκδίκησις δὲν εἶναι ἀπόλυτον καθῆκον πρὸς τὸν φονευθέντα συγγενῆ, ὡς παραδείγματος χάριν ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους ὑπάρχει, ἀλλ' ὅτι εἶναι μᾶλλον τιμωρία τις τοῦ ἐγκλήματος. Ἡ πρᾶξις τοῦ Ὀρέστου εἰ καὶ οὗτος καὶ ἐκ καθήκοντος πρὸς τὸν πατέρα προέβη εἰς ταύτην, παρίσταται μᾶλλον ὡς τιμωρία τοῦ διπλοῦ ἀσεβήματος τῆς Κλυταιμνήστρας, τῆς μοιχείας καὶ τοῦ φόνου τοῦ συζύγου αὐτῆς. Γίνεται δὲ φανερὸν τοῦτο ἐκ τῆς ἐρωτήσεως τοῦ θεοῦ, τῆς παραινέσεως τούτου νὰ προτιμήσῃ τὸν πατέρα τῆς μητρὸς, ἐκ τῆς συγκρούσεως τῶν καθηκόντων πρὸς τοὺς γονεῖς πρὸ τῆς πράξεως, ἣν ἡ πρὸ ταύτης ἀπορία τοῦ Ὀρέστου ἐμφαίνει, καὶ τέλος ἐκ τῆς τύψεως τοῦ συνειδότος (τῆς καταδιώξεως τῶν Ἐρινύων), μετὰ τὴν πρᾶξιν, ὅπερ δὲν συμβαίνει ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους.

Οὕτω λοιπὸν παρ' Αἰσχύλῳ πηγὴ τῶν ἄλληλα διαδεχομένων ἐγκλημάτων ἔν τινι οἴκῳ δὲν εἶναι ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ νόμου τούτου τῆς ἐκδικήσεως. Ἀντ' αὐτοῦ εἰσάγει ὁ ποιητὴς τῆς Ὀρεστείας τὸν δαίμονα τῆς οἰκογενείας, ὅστις ὡς „δαίμων γέννας“ διοικεῖ τὰς τύχας ταύτης. Εἶναι δ' οὗτος ὁ λεγόμενος δαίμων ἀλάστωρ.[1]) Ἀρχὴ αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τῆς

[1]) Περὶ τῆς παραγωγῆς τῆς λέξεως πολλὰ εἶναι τὰ μέχρι τοῦδε εἰρημένα· τοῖς παλαιοῖς ἀνάγουσι τὴν λέξιν εἰς τὴν ῥίζαν τοῦ λήθομαι συμφωνοῦσιν οἱ Wexius, Beiträge z. Kritik des Soph. Oed. Kol. σ. 9 καὶ ὁ Naegelsbach, de relig. Orestiam Aesch. continentibus σ. 39 δεχόμενος ἐνεργητικὴν καὶ παθητικὴν τῆς λέξεως σημασίαν. Ὁ Welcker, Griech. Götterl. III, σ. 95 παράγει τὴν λέξιν ἐκ τοῦ ἀχρήστου ἀλάζω ὡς ἐτύμου τοῦ ἀλάομαι. Ὁμοίως καὶ ὁ Blomfield θεωρεῖ ὅμως πρότυπον τοῦ ἀλάζω τὸ ἄλη. (ἰδ. τὸ ὑπόμνημα αὐτοῦ εἰς Περσ. 983, ἐν ᾧ καὶ αἱ γνῶμαι τῶν ἀρχαίων εἶναι καταλελεγμέναι), ὁ Hermann τέλος εἰς Σοφ. Οἰδ. Κολ. 1480 ἀνάγει τὸ ἐπίθ. εἰς τὴν ῥίζαν τοῦ λάζομαι κ. τ. τ. Ἡμεῖς ἀποδεχόμεθα τὴν ἐκ τοῦ λήθομαι παραγωγήν. Περὶ τῆς χρήσεως τῆς λέξεως παρὰ τοῖς τραγικοῖς πραγματεύεται ὁ Naegelsb., Nachh. Theol. σ. 336. 484 καὶ σημ. 18, ἀκριβέστερον ὅμως ἐν τῇ διατριβῇ αὐτοῦ „de religionibus Orestiam Aeschyli continentibus“. Θαυμαστὸν δ' ἡμῖν φαίνεται ὅτι ὁ Herwig ἐν. τ. μν. συγγρ. σ. 29 αὐθαιρέτως πως τὴν ἰδέαν τοῦ ποιητοῦ περὶ τοῦ ἀλάστορος ἁπλῶς „eine poetische Fiction“ ὀνομάζει.

θείας δικαιοσύνης καὶ δὴ οὐχὶ καθ' ὅλου ἀλλὰ μόνον ἔν τινι οἴκῳ· τὸ ἔργον αὐτοῦ ἄρα δὲν εἶναι εὐρὺ ὡς τὸ τῶν ἄλλων θεοτήτων τῆς δικαιοσύνης, τῶν Ἐρινύων.

Παρατηρητέον δ' ὅτι ὁ μὴ κατ' ἀρχὴν κακὸς δαίμων οὗτος αἴτιος τῆς τιμωρίας γενόμενος δὲν φέρει ἐλευθερίαν (ἐλευθέρωσιν ἀπὸ τοῦ ἐγκλήματος) ἀλλ' ἀείποτε καὶ τὸ ὑπεύθυνον τῆς πράξεως ἐπάγεται.[1]

Ὁ δαίμων οὗτος εἰσέπεσεν ἀπὸ τοῦ ἀνοσίου ἔργου τοῦ Θυέστου εἰς τὸν οἶκον τῶν Πελοπιδῶν· ἡ πρᾶξις δὲ τῆς Κλυταιμνήστρας ὁ φόνος τοῦ Ἀγαμέμνονος φέροντος τὸ ἁμάρτημα τοῦ πατρός, εἶναι ἔργον τοῦ κράτους αὐτοῦ. (*Ἀγαμ.* 1500—1504). *Οὐδὲν ἧττον ἡ φονεὺς εἶναι ὑπεύθυνος τῆς ἰδίας πράξεως. Ὁ χορὸς ἀποκρούων τὸν δισχυρισμὸν αὐτῆς ὅτι ὡς δίκαιον ὄργανον τοῦ ἀλάστορος διέπραξεν τὸν φόνον ἀποκρίνεται „ὡς μὲν ἀναίτιος εἶ (σὺ) | τοῦδε φόνου τίς ὁ μαρτυρήσων; | πῶ πῶ; πατρόθεν δὲ συλλή πτωρ γένοιτ' ἂν ἀλάστωρ"* (*Ἀγαμ.* 1505—1508).

Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐλευθεροῦται ἀπὸ τοῦ καταλογισμοῦ διότι γίνεται ὄργανον τοῦ ἀλάστορος ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον φέρει αὐτόν διότι παρέχει ἑαυτὸν ὑπηρέτην ἐκείνου. Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἐξεγείρων καὶ ἐπαγόμενος τὸν ἀλάστορα „βιάζεται δ' ὁμοσπόροις ἐπιρροαῖσιν αἱμάτων μέλας Ἄρης" ἐπιλέγει ὁ χορός.

Ἄλλως τε καὶ ἐν τῷ πνεύματι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ[2]) *ἀπο-*

---

[1]) *Ὁ* Naegelsbach, *ἐν τοῖς μνημον. συγγράμμασιν αὐτοῦ* de relig. Orest. A. cont. *σ.* 35 *καὶ* Nachh. Theol. *σ.* 336 *ἀποφαίνεται ὅτι ὁ ἀλάστωρ μόνον παρ' Αἰσχύλῳ ὑπάρχει ὡς „δαίμων γέννας" οὐχὶ δὲ καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ καὶ ἐπὶ τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου θεμελιοῖ τὴν γνώμην αὐτοῦ περὶ διαφορᾶς τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ἀμφοτέρων τῶν ποιητῶν. Τὴν γνώμην ταύτην ἀποδοκιμάζει ὁ* Dronke *ἐν τῇ πολλαχῶς μνημονευθείσῃ πραγματείᾳ αὐτοῦ σ.* 45 *σημ.* 15 *ἐπιμαρτυρόμενος δύο χωρία τοῦ ποιητοῦ, τὸ ἐν Ἱκετ.* 415 *καὶ Περσ.* 456, *ἐν οἷς ὁ ἀλάστωρ εἶναι ἁπλῶς ἐκδικητικὸς δαίμων ὡς καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ. Τὸ καθ' ἡμᾶς οὐδαμῶς ἀποδεχόμεθα τὴν παρατήρησιν τοῦ* Dronke *διότι ἡ χρῆσις τοῦ ἀλάστορος ὡς δαίμονος τῆς ἐκδικήσεως καὶ παρ' Αἰσχύλῳ, ἣν οὐδ' ἡμεῖς διαμφισβητοῦμεν, οὔτε τὴν ἰδιάζουσαν τοῦ Αἰσχύλου ἀντίληψιν τοῦ ἀλάστορος ἐξαλείφει οὔτε ἀποδείκνυσιν ὅτι καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ ὑπάρχει ὁ „δαίμων οἴκου".*

[2]) *Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους· Ἴδ. Σχολ. Ἐνετ. εἰς Ἰλιάδ.* XI, 680: *„παρ' Ὁμήρῳ οὐκ οἴδαμεν φονέα καθαιρόμενον,*

δοκιμάζει ὁ ποιητὴς τὴν ἀγριότητα τοῦ νόμου τῆς ἐκδικήσεως, διδάσκων „μὴ κακοῖς ἰῶ κακά“ (*ἀπόσπ.* 339(*N*).[1])

Ἡ λαμπρὰ δὲ φωνὴ τοῦ Σοφοκλέους κατὰ τῆς ἐκδικήσεως ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ (576—583):

„Εἰ δ' οὖν .... κεῖνον θέλων ἐπωφελῆσαι ταῦτ' ἔδρα, τούτου θανεῖν χρὴν αὐτόν εἵνεκ' ἐκ σέθεν; ποίῳ νόμῳ;“ κ. τ. λ. λαμβάνει ζωὴν ἐν τῇ Ὀρεστείᾳ τοῦ ἡμετέρου ποιητοῦ ἰδίως ἐν τῇ ὑπὸ τῶν νέων θεῶν εἰσηγήσει καὶ διατάξει τῆς δίκης τοῦ Ὀρέστου. Διὰ τῆς δίκης καὶ τῆς ἀθωώσεως τούτου ἐσκόπει ὁ Αἰσχύλος οὐ μόνον τὰ δικαιώματα τοῦ Ἀρείου πάγου ἐπὶ τῶν δικῶν φόνου νὰ σώσῃ[2]) *ἀλλὰ καὶ νὰ καταδείξῃ ἅμα ὅτι εἶναι δυνατὸν ἤδη νὰ θεμελιωθῇ ἡ δικαιοσύνη ἐπ' ἄλλων βάσεων, ὅτι ἀντὶ τοῦ τυφλοῦ νόμου τῆς ἐκδικήσεως πρέπει ν' ἀντικατασταθῇ τὸ δίκαιον τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὅπερ ἡ Παλλὰς καὶ ἡ Πειθὼ ὑπέδειξαν καὶ ὅπερ καὶ αἱ Ἐρινύες ἀπεδέξαντο.*[3])

Ἂν μετὰ πάντα ταῦτα εἰς τὸν ἄμεσον σκοπὸν τῆς δικαιοσύνης ἀπίδωμεν, εὑρίσκομεν ὅτι αὕτη δὲν ἐπιδιώκει νὰ ἐπανορθώσῃ αὐτὸ τὸ δίκαιον ἁπλῶς ἀλλὰ νὰ τηρήσῃ τὴν τάξιν. Ἡ τιμωρία δὲν ἐπιβάλλεται ὡς ἱκανοποίησις τῆς ὁλότητος. Ἄμεσος αὐτῆς σκοπὸς εἶναι τὸ παράδειγμα.[4]) *Τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔχουσιν ὑπ' ὄψιν αἱ Ἐρινύες καταδιώκουσαι τὸν Ὀρέστην καὶ ἀποφαίνονται ῥητῶς „ὄψει δὲ κεἴ τις ἄλλος ἤλιτεν βροτῶν .... ἔχονθ' ἕκαστον τῆς δίκης ἐπάξια* (*Εὐμ.* 269), *διότι ἄλλως πᾶς τις θὰ καταφρονήσῃ τῆς δίκης* (*Εὐμ.* 414).

Ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι συνιστᾷ καὶ ἡ Παλλὰς τὸν Ἄρειον πάγον (*Εὐμ.* 690), *καὶ οἱ ὑψηλοὶ δὲ στίχοι* (*Περ.* 818) *δι' ὧν ὁ ἀφανισμὸς τοῦ περσικοῦ στρατοῦ ὡς τεκμήριον τῆς τιμωρίας τῶν ἀνθρωπίνων πλημμελημάτων παρίσταται, διδάσκουσιν ὅτι*

ἀλλὰ ἀντιτίνοντα καὶ φυγαδευόμενον“. Καὶ Naegelsbach, Hom. Theol. *σ.* 267 *τῆς* 3. *ἐκδ., ἔνθα ὀρθῶς ὁ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι παρ' Ὁμήρῳ δὲν ἀπαντᾷ δίκη φόνου.*

1) *Καὶ Σοφ. ἀπόσπ.* 75. *Εὐριπ. Ὀρεστ.* 508—517. 524 *κ. τ. λ.*

2) *Περὶ τοῦ πράγματος ἰδ.* O. Müller, „Eumeniden“ *σ.* 115—119 *καὶ σημ.* 4. 5.

3) *Καὶ* Girard, le sentiment relig. etc. *σ.* 438. 439.

4) *Περὶ τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως τοῦ δικαίου παρὰ τοῖς Ἕλλησι καθ' ὅλου ἰδ.* Hermann, Strafrecht im Alterthum *σ.* 27—30.

„*Νεκρῶν δὲ θῖνες καὶ τριτοσπόρῳ γονῇ | ἄφωνα σημανοῦσιν ὄμμασιν βροτῶν | ὡς οὐχ ὑπέρφευ θνητὸν ὄντα χρὴ φρονεῖν*“.[1])

Μάλιστα καὶ ἀμέσως νουθετεῖ ἡ δικαιοσύνη τὸ ἄτομον, κολάζουσα τὸν ἄνθρωπον καὶ μόνον χάριν σωφρονισμοῦ αὐτοῦ, ὡς ἡ τιμωρία καὶ αἱ ἀλγηδόνες τοῦ Προμηθέως[2]), *ἡ ὑπὲρ τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν Αὐλίδι νηνεμία κ. τ. λ. Διὸ χαρακτηρίζεται ἡ τιμωρία ὡς χάρις τοῦ θεοῦ,* „*δαιμόνων χάρις*“ (*Ἀγαμ.* 182) *καὶ καλεῖται* „*εὐμενὴς βία*“ (*Ἱκετ.* 1068 *ἰδ. καὶ Εὐμ.* 520).[3])

Ἐκτελεῖ δ᾽ ἡ δικαιοσύνη τὴν τιμωρίαν εἴτε δι᾽ ἀμέσως ὀργάνων ὡς τοῦ κεραυνοῦ (*Ἑπτ.* 630. *Ἀγαμ.* 470. *Προμ.* 372) *καὶ ἄλλων, ὧν κατὰ προτίμησιν χρῆσιν ποιεῖται οἷον ὁ οἶστρος τῆς Ἰοῦς κ. τ. τ., ἢ δι᾽ ἐμμέσων, οἷον εἶναι ὁ Ἀγαμέμνων κατὰ τὴν τιμωρίαν τῆς Τροίας* (*Ἀγαμ.* 525), *ὁ Ὀρέστης λαμβάνων ἐκδίκησιν ὑπὲρ τοῦ πατρός* (*Χοηφ.* 435) *καὶ πάντα τὰ κακὰ τὰ τὸ σῶμα ἢ τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου βλάπτοντα, ὧν ἤδη ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνεία ἐγένετο.*

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων.

Ἐπειδὴ δὲ μέχρι τοῦδε ἡ δικαιοσύνη τοῦ θεοῦ μόνον αὐστηρὰ ἐν τῇ ἐφαρμογῇ κατεφάνη, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἡ αὐστηρότης αὕτη συμφωνεῖ τῇ ἰδέᾳ τοῦ δικαίου, ἂν ἐπιδέχεται διαλλαγὴν ἢ οὔ καὶ τίνα.

Καὶ πρῶτον εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἔλλειψις τῆς γενικῆς ἀγάπης, οἵαν ὁ Χριστιανισμὸς ὑποτίθησι μεγάλως συμβάλλεται εἰς αὐστηράν τινα καὶ δὴ ἐνίοτε παντελῶς ἄκαμπτον διαγωγὴν τοῦ θεοῦ οὕτως ὥστε μεγάλαι τινὲς ἁμαρτίαι μηδέποτε νὰ τύχωσι συγγνώμης[4]) *ἀλλ᾽ ὅμως ἡ θεότης λαμβάνει ὑπ᾽ ὄψιν εἰλικρινῆ τινα καὶ ἀληθῆ μετάνοιαν τοῦ ἀνθρώπου* (*Ἀγαμ.* 174—183) *καὶ δὴ καὶ ἀφ᾽ ἑαυτοῦ ἀπονέμει χάριν. Οὕτως ὡς ἄλλοτέ ποτε τῷ Ἰξίωνι* (*Εὐμ.* 441. 718) *ἀπονέμει*

---

[1]) *Πρβλ. καὶ Πινδ. Πυθ.* II, 40 ἑ. 75 ἑ.

[2]) *Δυσκόλως ὅμως ἠθικήν τοῦ Τιτᾶνος βελτίωσιν, ὡς ὁ* Schoemann, (Prometheus *σ.* 54 *καὶ σημ.* 36), *ἐνόμισεν, διότι αὕτη ἁγνὴν καὶ ἀπόλυτον ἀγάπην τοῦ θεοῦ* (*Διὸς*) *πρὸς τὸν κολαζόμενον ὑποτίθησιν.*

[3]) *Οὕτω λέγεται παρὰ Πινδάρῳ* „*καλὸν πῆμα*“ (*Πυθ.* II, 73, *πρβλ. καὶ Πυθ.* III, 147 ἑ.

[4]) *Καὶ* Naegels., Nachh. Theol. *σ.* 65 *καὶ σχολ. εἰς Ἑπτὰ* 680.

ὁ Ζεὺς συγγνώμην τῷ Ὀρέστῃ, τῷ τελευταίῳ γόνῳ τῶν Πελοπιδῶν, ἀφ' οὗ οὗτος ἀπολογηθεὶς καὶ τέλειον ἐκτελέσας καθαρμὸν κατέφυγεν πρὸς αὐτόν (Εὐμ. 283. 445).

Ἔπειτα δὲ ἡ αὐστηρότης τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι ἀπόλυτός τις καὶ παντελῶς ἄκαμπτος, διότι ὁ θεὸς οὗτος οὐ μόνον τὴν μετάνοιαν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν, ὡς ἤδη εἴπομεν, ἀλλὰ καὶ τὰς θυσίας καὶ τοὺς καθαρμοὺς καὶ τὴν ἄλλην λατρείαν, πρέπει ὅμως πάντα ταῦτα νὰ προσφέρωνται ὑπ' εὐσεβοῦς ἀνθρώπου μετὰ λόγου πλημμελήσαντος, ὡς ὁ Ὀρέστης (Εὐμ. 725) ἄλλως πᾶν μέσον πρὸς ἱλασμὸν τοῦ θεοῦ ἀποβαίνει μάταιον, τούτου ὄντος ἀδεκάστου. Οἱ τυπικοὶ καθαρμοὶ, θυσίαι, χοαὶ κ. τ. τ. μένουσιν ἄνευ ἀποτελέσματος διότι μετὰ τοῦ ποιητοῦ „πόροι τε πάντες ἐκ μιᾶς ὁ δοῦ [προ] βαίνοντες τὸν χερομυσῆ φόνον καθαίροντες ἔκλυσαν μάταν" (Χοηφ. 72) καὶ „τὰ πάντα γάρ τις ἐκχέας ἀνθ' αἵματος ἑνὸς μάταν ὁ μόχθος" (Χοηφ. 520 πρβλ. καὶ Ἀγαμ. 387. 1013ἑ.).

Ἀφελὴς δ' ὅλως εἶναι ἡ πίστις τοῦ χοροῦ τῶν γυναικῶν (ἐν Ἑπτ. 699) ὅτι „Μελάναιγις ἐκ δ' εἶσι δόμων Ἐρινὺς ὅταν ἐκ χερῶν θεοὶ θυσίαν δέχωνται".[1] Διότι ὁ θεὸς τοῦ Αἰσχύλου οὐ μόνον δὲν καταπραΰνεται διὰ τῶν προσφορῶν οὐδὲ μεταπείθεταί ποτε διὰ δώρων, ὡς ὁ Ὀρέστης κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ νομίζει (Χοηφ. 255) ἀλλὰ τουναντίον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παλαιάν πίστιν ὅτι „στρεπτοὶ δέ τε καὶ θεοὶ αὐτοί"[2]) οὐδὲ δέχεται αὐτάς. Ἐν Ἀγαμέμν. (69ἑ.) ὁ χορὸς πέποιθεν ὅτι οἱ Τρῶες τὸν νόμον τῆς ξενίας καταπατήσαντες δὲν θὰ κατορθώσωσι νὰ πραΰνωσι τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν διὰ τῶν θυσιῶν,

„οὔθ' ὑποκάων οὔθ' ὑπολείβων
οὔτε δακρύων ἀπύρων ἱερῶν
ὀργὰς ἀτενεῖς παραθέλξει."

---

[1]) Ὅτι ἡ θυσία δὲν ἀντικαθίσταται ἀντὶ τοῦ ὑπαιτίου αὐτοῦ ἀπέδειξεν ὁ Naegelsbach, Nachh. Theol. σ. 352ἑ. καὶ σημ.

[2]) Ὁμηρ. Ιλ. IX, 493, ἔνθα ἕπονται οἱ ἄξιοι λόγου στίχοι „καὶ τὰ μὲν θυσίαισι καὶ εὐχωλαῖς ἀγαναῖσι | λοιβῇτε κνίσῃ τε παρατρωπῶσ' ἄνθρωποι | λισσόμενοι ὅ,τι κέν τις ὑπερβήῃ καὶ ἁμάρτῃ". Τὴν ἀφελῆ ταύτην πίστιν ἀπεδοκίμασεν μετὰ ταῦτα καὶ ὁ Πλάτων ἐν Πολιτ. II, 364 B—366 B, παραδεχόμενος μόνον ἀληθῆ ἠθικὸν ἱλασμόν Νόμ. IV, 716 Δ.

Αἱ θυσίαι τῆς Κλυταιμνήστρας (*Χοηφ.* 525. 538) *τὸν αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ ἰδίου ἐγκλήματος ἐπιδιώκουσαι σκοπὸν ὡσαύτως ἀπέβησαν μάταιαι* (*Εὐμ.* 110).

Μεθ' ὅλα ταῦτα ἴδωμεν τὴν τύχην τοῦ Ὀρέστου.

Ἐν πρώτοις ὀφείλει οὗτος νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ πρὸς τὸν φονευθέντα πατέρα καθῆκον λαμβάνων τιμωρίαν ὑπὲρ αὐτοῦ, διότι ἄλλως θὰ περιέλθῃ εἰς πολλὰ κακὰ καθὰ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἀπειλεῖ (*Χοηφ.* 276 ἑ. *Εὐμ.* 465). *Μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ καθήκοντος τούτου διὰ τοῦ φόνου τῆς μητρὸς περιπίπτει εἰς τὸ μίασμα τῆς μητροκτονίας, ὅπερ πάλιν πρέπει νὰ ἐκπλύνῃ. Τὸ χρηστήριον ἐρωτηθὲν παραινεῖ αὐτῷ νὰ ἐκτελέσῃ τοὺς συνήθεις καθαρμοὺς οὗτος δὲ πράττει τοῦτο·* (*Χοηφ.* 1033. *Εὐμ.* 282. 451). *Ἐλευθεροῦται ὅμως μετὰ τὴν τυπικὴν κάθαρσιν ἀπὸ τοῦ ἐγκλήματος; Ἀποκρινόμεθα οὐχί. Ἐν ᾧ πιστεύει ὅτι „μιτροκτόνον μίασμα δ' ἔκπλυτον πέλει“* (*Εὐμ.* 281), *ὁ ἱλασμὸς αὐτοῦ δὲν ἀπετελέσθη* (*Εὐμ.* 448 ἑ.)· *αἱ Ἐρινύες ἰσχυρίζονται τὸ ἐναντίον. Δὲν ἀφείθη δὲ πρότερον ἐλεύθερος ἢ μετὰ τὴν γνωστὴν ἔκβασιν τῆς δίκης δι' ἰσοψηφίας ἀπολυσάσης αὐτόν.*

Ἐκ πάντων τούτων βλέπομεν ὅτι ἡ αὐστηρότης τοῦ θεοῦ τὸ μὲν ἐπιδεχομένη οὕτω δικαίαν καταπράϋνσιν τὸ δὲ μὴ δωροδοκοῦσα εἶναι διττῶς ἀρετὴ αὐτοῦ.

Ἀνασκοποῦντες τόρα πάντα τὰ εἰς τὴν θείαν δικαιοσύνην ἀναφερόμενα εὑρίσκομεν ὅτι αἱ εἰς τὴν θείαν θέλησιν ἀναγόμεναι τύχαι τῶν ἀνθρώπων καθ' ἃ ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τούτου εἴδομεν, εἶναι ἔργον τῆς θείας δικαιοσύνης (*Ἀγαμ.* 366—372. 1338—1340. 1348) *ἀνάλογον τῆς ἀνθρωπίνης διαγωγῆς οὐχὶ δὲ τῆς αὐθαιρέτου ἀρχῆς τῶν θεῶν ὡς παρ' Ὁμήρῳ*[1]), *εἶναι ἀμοιβὴ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*[2]) *καίτοι ἄλλως ὡς τὸ ἀπόσπασμά „ὁρᾷς δίκην ἄναυδον οὐχ ὁρωμένην,*

---

[1]) *Ἰδ.* Naegels., Nachh. Theol. *σ.* 55. 137. 337.

[2]) *Βραδύτερον, ἐν χρόνοις θρησκευτικῆς καταπτώσεως ἐπιστεύετο ὅτι καὶ ἄνευ τῆς εὐσεβείας ἠδύνατό τις νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν εὐδαιμονίαν. „οὐ γὰρ κατ' εὐσέβειαν αἱ θνητῶν τύχαι | τολμήμασι δὲ καὶ χερῶν ὑπερβολαῖς | ἁλίσκεταί τε πάντα καὶ θηρεύεται“* (*ἀπόσπ.* 437[*N*]) *ἀποφαίνεται ὁ ἄλλως „ἄθεος“ Εὐριπίδης ἀλλ' ἐνταῦθα τὴν προσήκουσαν τῷ ἀνθρώπῳ θέσιν ἐν τῷ κόσμῳ ἀποδιδούς.*

εὕδοντι καὶ στείχοντι καὶ καθημένῳ" (Στοβ. Ἐκλ. I, 3, 28 μ. 120 = ἀπόσπ. 637 [Δ]) διδάσκει[1]), τῆς δικαιοσύνης ὅλως ἀφανοῦς οὔσης.

Ἐνταῦθα γεννᾶται τὸ ζήτημα ἂν καὶ τὰ ἄλλα αἴτια τὰ τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων ἐπιφέροντα, τὸ πεπρωμένον λέγω καὶ ἡ τύχη συμβαδίζουσι μετὰ τῆς δικαιοσύνης τοῦ θεοῦ ἢ οὔ.

Ἡ ἀναγκαία ἐν πρώτοις ἔκβασις τῶν ἀνθρωπίνων, καθ' ἧς ὁ ἄνθρωπος παντάπασιν ἀδυνατεῖ ν' ἀντιστῇ, ἥτις ὡς ὁρισμός τις τοῦ εἱμαρμένου ἐπιστεύετο (διὸ καὶ ὁ Πλάτων ἔλεγε τὰς Μοίρας θυγατέρας τῆς Ἀνάγκης)[2]) δὲν ἐθεωρεῖτο πλέον αὐτόματός τις καὶ τυφλὸς τῶν πραγμάτων ῥοῦς ἀλλ' ἀναγκαῖον τέλος ἀκολουθοῦν τῇ ἀνθρωπίνῃ διαγωγῇ. Τοῦτο δὲ συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ ὅτι παρ' Αἰσχύλῳ οὐδέποτε τὸ πεπρωμένον θεωρεῖται τὸ πρῶτον αἴτιον τῶν πραγμάτων ὡς ἐπὶ παραδείγματι παρὰ Πινδάρῳ „εἵνεκεν ἦν πεπρωμένον".[3]) Τὸ τυφλὸν βῆμα ὡς πάλαι ἐπιστεύετο καὶ τὴν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον αὐτοῦ δύναμιν κατὰ τὴν διοίκησιν τῶν ἀνθρωπίνων, δι' οὗ τὸ τραγικὸν τοῦ δράματος θαυμασίως ἐξαίρεται[4]) μεταχειρίζεται ὁ Αἰσχύλος μετὰ τοσοῦτον δεινῆς τέχνης, ὥστε μηδόλως ν' ἀντιβαίνῃ τῇ ὑπαρχούσῃ τάξει τῆς δικαιοσύνης, καὶ ἐν ᾧ τὸ πεπρωμένον δεσπόζει τοῦ ὅλου δράματος, ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ βάσις καὶ ὁ ἀληθὴς λόγος τῆς ὅλης ἀνελίξεως καὶ τῆς ἐξόδου αὐτοῦ. Οὕτω ἐπὶ πλέον γίνεται φανερὰ ἡ θεία διοίκησις τοῦ ἀορίστου πεπρωμένου, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ καὶ τοῦτο, ὡς ἐλέχθη, ἄγει τὰ ἀνθρώ-

---

[1]) Ἰδ. καὶ Εὐρ. ἀπόσπ. 257 (N). Παρὰ Σόλ. λέγεται ὅτι ἡ „Δίκη.... σιγῶσα σύνοιδε τὰ γιγνόμενα" 4, 15 (B).

[2]) Πολιτ. X, 617 c.

[3]) Ἰσθμ. VII, 57.

[4]) Ἐπαναλαμβάνομεν ἐνταυθα τοὺς εὐστόχους λόγους τοῦ Γοιθίου (Goethe): „das Schicksal, das die Menschen ohne ihr Zuthun durch unzusammenhängende äussere Umstände zu einer unvorgesehenen Katastrophe hindrängt..... müsse immer fürchterlich sein und werde im höchsten Sinne tragisch, wenn es schuldige und unschuldige, von einander unabhängige Thaten in unglückliche Verknüpfung bringt" ἐν Ἔργων τόμ. XIX, σ. 181. Περὶ τοῦ πράγματος πρβλ. καὶ τὸ μνημονευθὲν σύγγραμμα τοῦ Blümner, „die Idee des Schicksals bei Aeschylos".

πινα οὐχὶ ἀπολύτως ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὂν ἠθικόν.[1]) Γίνεται δὲ τὰ μάλιστα καταφανὴς ὁ ἠθικὸς οὗτος χαρακτὴρ τοῦ πεπρωμένου ἐκ τῆς ὑποταγῆς αὐτοῦ ὑπὸ τὴν θέλησιν τοῦ θεοῦ. Πλὴν τοῦ Προμηθέως, τῆς σκοτεινοτάτης ταύτης ἀλληγορίας τῆς ἀρχαιότητος, ἐν ᾧ ὁ Ζεὺς παρίσταται ὑποτεταγμένος ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ πεπρωμένου[2]), ἐξαρτᾶται τοῦτο ἀείποτε ἐκ τῆς θείας θελήσεως.[3])

Κατὰ ταῦτα δὲ λέγεται πολλάκις μοῖρα θεόθεν (Πέρ. 101) μοῖρα Διόθεν (Χοηφ. 306) μ. ἐκ θεῶν (Ἀγαμ. 1026) κ. τ. τ.[4]), καὶ εἶναι δυνατὸν τὸ ὑπὸ τοῦ πεπρωμένου ὡρισμένον

---

[1]) Ἰδ. καὶ Herwig, das ethisch-relig. Fund. d. aeschyl. Tragöd. σ. 19. 20.

[2]) Ὅτι ὁ Ζεὺς ὑπόκειται ἀνάγκῃ τοιαύτῃ ὥστε καὶ ἡ πτῶσις αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀρχῆς (Πρ. 756) νὰ ἦναι πιθανή, παραδέχεται δικαίως καὶ ὁ Schoemann, Prometh. σ. 37. 38. Ἡ ἀνασκευὴ τοῦ Clausen, Theolog. Aesch. σ. 41, καὶ τοῦ Platner, die Idee d. Gerechtigkeit bei A. σ. 16 ὅτι ἡ ἀνάγκη αὕτη εἶναι ἡ „ἀρὰ πατρός" (Προμ. 910) δὲν θεραπεύει τὴν θέσιν τοῦ Διός. Καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς δὲ (Platner σ. 100 κατὰ Clausen) ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ γάμος, δι' οὗ ὁ Ζεὺς θὴ ἐπισπάσηται τὸν ἴδιον ὄλεθρον, ἐξαρτᾶται ἐκ θελήσεως αὐτοῦ τοῦ Διὸς ἥκιστα συμβάλλεται εἰς τὸν ὑπερασπισμὸν τοῦ Διός, διότι ὁ μέλλων οὗτος γάμος εἶναι παντελῶς ἄγνωστος τῷ Διί (Προμ. 947. 8) ὢν μάλιστα τὸ μέγα μυστήριον εἰς ὃ αἱ περὶ ἀπελευθερώσεως ἐλπίδες τοῦ Προμήθεως ἀναρτῶνται (Προμ. 524). Ἄλλως τε καὶ ἀφ' οὗ ὁ Ζεὺς εἶναι ὂν γενόμενον καὶ ὡς τοιοῦτον φέρει μάλιστα καὶ τὴν ἀρὰν τοῦ πατρός, οὐδὲν θαυμαστὸν ἂν καὶ αὐτός, ὡς πάντα τὰ πλάσματα τῆς φύσεως, ὑπόκειται τῷ ἀνωτάτῳ πάντων νόμῳ, τῷ διέποντι τὸ σύμπαν καὶ αὐτῶν τῶν θεῶν τὴν ἐξουσίαν ὁρίζοντι, καθ' ἃ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴπομεν. Πρβλ. Stacke, Andeutungen zu einer Aesch. Theologie ἐν Archiv τοῦ Jahn τομ. XVII (1851) σ. 416—418. J. Caesar, der Prometh. d. Aesch. σ. 32. 33.

[3]) Καὶ Lehrs, Popul. Aufs. σ. 227.

[4]) Παρομοίως λέγει ὁ Πίνδαρος „θεοῦ Μοῖρα" Ὀλυμπ. II, 39 καὶ „τὸ μόρσιμον Διόθεν πεπρωμένον" (Νεμ. IV, 99) ἔνθα ὁ Λήρσιος (Lehrs) ἄνευ λόγου εἰκάζει „πεπραγμένον" (Pop. Aufs. σ. 226), καὶ ὁ Σοφ. „τὰ πρὸς θεῶν εἱμαρμένα" (Τραχ. 169) κ. τ. λ. Καὶ διαφέρει μὲν πράγματι τὸ μόρσιμον τοῦ πεπρωμένου ἀλλ' ὅμως οὐδεὶς πιστεύομεν διαμφισβητεῖ ὅτι ἐν ταῖς μνημονευθεῖσιν ἐκφοραῖς ὑπάρχει ἡ τάσις πρὸς παράστασιν τοῦ πεπρωμένου ὑπὸ τὴν θείαν θέλησιν. Ἤδη παρὰ Σόλωνι 13, 63(B) καὶ Πινδ. Πυθ. V, 95 αἱ ἔννοιαι θεὸς καὶ μοῖρα ταυτίζονται πρὸς ἀλλήλας. λέγει δέ που καὶ ὁ Πανσανίας „τὴν πεπρωμένων μόνῳ αὐτῷ (τῷ Διί) πείθεσθαι".

νὰ διατηρηθῇ καὶ νὰ σωθῇ ὑπὸ τοῦ θεοῦ (Ἀγαμ. 362—366) ἢ καὶ ὅλως νὰ ματαιωθῇ (ἀπόσπ. 181[Δ]. 218[N]).[1] Δὲν γίνεται δὲ καὶ αὐτὴ ἡ Αἶσα παρ' Αἰσχύλῳ ὑπηρέτις τῆς Δίκης, τῆς μεγάλης τοῦ Διὸς θυγατρός;

„Δίκας δ' ἐρείδεται πυθμήν· | προχαλκεύει δ' Αἶσα φασγανουργός“ ᾄδει ὁ χορός ἐν Χοηφ. 646.

Ἡ νίκη τοῦ Ἀγαμέμνονος ἢ μᾶλλον ἡ καταστροφὴ τῆς Τροίας εἶναι ἤδη προωρισμένη δὲν φαίνεται ὅμως, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ὑπηνιξάμεθα, ἀρχαιοτέρα τῆς τιμωρίας ἣν ὁ Ζεὺς ἔταξεν ἐπὶ τῷ πλημμελέματι τοῦ Πάριδος (Ἀγαμ. 61). Τὸ εἱμαρμένον τοῦτο διευθύνεται ὑπὸ τοῦ Διὸς ὅπως κατὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν ἐπέλθῃ (Ἀγαμ. 362—366), ὅ, τι δὲ ἡ Μοῖρα σκοπεῖ νὰ ἐκτελέσῃ (Ἀγαμ. 129) προλέγεται τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ τοῦ ὑπηρέτου τοῦ Διός Κάλχαντος (Ἀγαμ. 125). Ὑπὸ παραμοίους ὅρους παρίσταται τὸ πεπρωμένον καὶ κατὰ τὴν τύχην τῶν λαβδακιδῶν. Ὁ προορισμὸς αὐτοῦ προαγγέλλεται ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ μετὰ τὴν γνωστὴν ἀπείθειαν τοῦ Λαΐου ἐκτελεῖται αὐτὸ ὑπὸ πάσας αὐτοῦ τὰς μορφάς, ὡς ἐν οἰκείῳ τόπῳ εἴδομεν.

Ἐν τῇ Ὀρεστείᾳ τοῦ ποιητοῦ ὡσαύτως φαίνεται ἡ τύχη τοῦ Ἀγαμέμνονος ὡς προορισμός τις τοῦ πεπρωμένου καὶ ἡ πρᾶξις δὲ τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ ἡ τοῦ Ὀρέστου παρίστανται ὡς ἔργα αὐτοῦ (Χοηφ. 910). Καθ' ὅσον ὅμως τὸ πεπρωμένον τοῦτο ἀνάγεται εἰς παλαιὸν ἔγκλημα καὶ δὴ καὶ ὡς ἀρὰ τοῦ Θυέστου ἐπικρέμαται καὶ ἄρα εἶναι τιμωρία τῆς θείας δικαιοσύνης, γίνεται δῆλον ὅτι ἅμα εἶναι ἐφαρμογὴ τῆς δικαιοσύνης ταύτης. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ σειρὰ τῶν ἐγκλημάτων καὶ τῶν παθημάτων μᾶλλον ὡς ἔργον ταύτης φαίνεται ἢ τοῦ πεπρωμένου.[2])

---

[1]) Καὶ Ἡροδ. 1. 91.

[2]) Διὰ τοῦτο πιστεύομεν ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Dronke ἐν μν. διατρ. σ. 52 ὅτι „aus ihr (δηλ. der Vorstellung des Schicksals) leitet der Dichter den Tod Agamemnons, den Tod Klytaemnestras, die bedrängte Lage des Orestes her“ δὲν εἶναι κατὰ πάντα ἀκριβὴς καὶ ἐκ τούτου νομίζομεν ὅτι ἡ Ὀρέστεια δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ τριλογία τοῦ πεπρωμένου (Trilogie des Schicksals) ὡς ὁ Dronke (αὐτόθι) ἀποφαίνεται ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον τριλογία τῆς δικαιοσύνης.

Τὸν ἠθικὸν τοῦτον χαρακτῆρα τοῦ πεπρωμένου ἐμφαίνει καὶ αὐτὸ τὸ ἔργον τῶν Μοιρῶν· αὗται δηλ. ὁρίζουσι τὰ ἀνθρώπινα πράγματα (Εὐμ. 335. Πρ. 894 ἑ.), τὰς σχέσεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους (Εὐμ. 172) καὶ ἐφορῶσι τοὺς νόμους τούτους· ὅθεν ὑπὸ τῶν Ἐρινύων ὀνομάζονται „ματροκασιγνῆται" [1]) καὶ „ὀρθονόμοι" καὶ ὑπὸ τοῦ χοροῦ (ἐν Χοηφ. 306) καλοῦνται „Ἀλλ' ὦ μεγάλαι Μοῖραι Διόθεν τῇδε τελευτᾶν, ᾗ τὸ δίκαιον μεταβαίνει".

Ἐκ τούτου δ' ἀναφέρονται ὁμοῦ μετὰ θεοτήτων τῆς δικαιοσύνης μετὰ τῶν Ἐρινύων (Πρ. 516) [2]) καὶ ὀνομάζονται „κῆρες Ἐρινύες" (Ἑπτ. 1055), ὅπερ σφοδρῶς ἐμφαίνει ὅτι αἱ Μοῖραι, αἱ θεότητες τοῦ πεπρωμένου δύνανται ν' ἀναλάβωσι καὶ τὸ ἔργον τῶν Ἐρινύων. [3])

Ὅ,τι δὲ ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τοῦ πεπρωμένου οὐδαμῶς τῇ ἐλευθερίᾳ τῆς βουλήσεως μάχεται εἶναι πρόδηλον ἀφ' οὗ, ὡς ἤδη ἐρρήθη, καὶ ἡ θέλησις τοῦ θεοῦ δὲν αἴρει αὐτήν.

Καὶ ἡ τύχη δὲ ἡ ὡσαύτως τὰ ἀνθρώπινα ἄγουσα, λαμβάνει παρ' Αἰσχύλῳ θρησκευτικὸν ἅμα καὶ ἠθικὸν χαρακτῆρα ἀναγομένων τῶν κατὰ τὰ ἀνθρώπινα πράγματα τυχηρῶν συμπτωμάτων εἰς τὴν θέλησιν καὶ τὴν ἐνέργειαν τῶν θεῶν, ὡς λόγου χάριν ἐν Ἀγαμ. 664 ἔνθα ἡ τύχη εἶναι ἄμεσον ἔργον τῆς θείας δράσεως [4]), καὶ Ἑπτ. 826. [5]) Ὅθεν ἀναφέρεται ὁμοῦ μετὰ τοῦ δαίμονος, τοῦ κατ' ἐξοχὴν τὰς τύχας τῶν ἀν-

---

[1]) Κατὰ τὴν ὀρθὴν διόρθωσιν τοῦ στίχου 962 ὑπὸ τοῦ Ἑρμαννμοῦ (ἐν ὑπομνημ. σ. 641), ἣν καὶ ὁ Διν̈δόρφιος καὶ Weil παραδέχονται. Ὅ,τι δὲ ὁ Platner, die Idee d. Gerechtigk. σ. 181 εἰκάζει, ὅτι αἱ Μοῖραι ἐνταῦθα οὐχὶ ὡς θυγατέρες τῆς Νυκτὸς ἀλλ' ὡς θεότητες τῶν νερτέρων οὖσαι ἀναφέρονται εἰς τὸ αὐτὸ γένος τῆς Νυκτός, νομίζομεν δὲν εἶναι ὀρθόν, ἀφ' οὗ ὡς ἤδη παρετηρήθη καὶ παρ' Ἡσιόδ. (ἐν Θεογον. στ. 217) αἱ Μοῖραι θυγατέρες τῆς Νυκτὸς λέγονται· Τὸ μνημονευθὲν τοῦ Ἡσιόδ. χωρίον διδάσκει σαφῶς ὅτι „καὶ Μοίρας καὶ Κῆρας ἐγείνατο (δηλ. ἡ Νύξ) νηλεοποίνους". Τὸ καθ' ἡμᾶς ὑπομιμνήσκομεν πρὸς τούτοις ὅτι ἐν ἀδεσπότῳ ἀποσπάσματι (140 παρὰ Bergk) δύο Μοῖραι, ἡ Κλωθὼ καὶ ἡ Λάχεσις „κοῦραι Νυκτός" ὀνομάζονται.

[2]) Ὡς ἤδη παρ' Ὁμήρῳ Ἰλιαδ. 3, 87.

[3]) Πρβλ. καὶ Göttling, παρ' Ἡσιοδ. ἐν Θεογον. 217.

[4]) Ἴσως ὀρθότερον γράφει ὁ Διν̈δόρφιος Τύχη ἀντὶ τύχη.

[5]) Ἔνθα εὐστόχως συμπληροῖ ὁ Διν̈δόρφιος „σωτῆρι τύχῃ".

θρώπων διανέμοντος (*Πέρ.* 346) *καὶ ἀντικαθίσταται ἀντὶ τῶν ἐννοιῶν δαίμων καὶ θεός* (*Ἑπτ.* 426. 826.)[1])

Οὕτω λοιπὸν ὁ Αἰσχύλος ἀνάγων τὰ πάντα εἰς τὴν θείαν διοίκησιν καὶ τὰ πάντα εἰς τὴν ἠθικὴν ἀναφέρων, ἀνυψοῦται εἰς τὴν ἀνωτάτην βαθμίδα τῆς θεοσόφου σκέψεως αὐτοῦ.

Καθ' ὅσον δὲ ἡ ἄνισος διανομὴ τῆς δικαιοσύνης ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῖς Ἕλλησι ἦτο φανερά καὶ τὸ ἄγαν τῆς εὐτυχίας ὡς γνωστὸν ὑπέκειτο εἰς τὸν φθόνον τῶν θεῶν[2]) *ἐπάναγκες νὰ ἴδωμεν κατὰ πόσον τὸ πάθος*[3]) *τοῦτο τοῦ θεοῦ συμφωνεῖ τῇ ἰδέᾳ τῆς δικαιοσύνης παρ' Αἰσχύλῳ.*[4])

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ ἡμέτερος ποιητὴς δὲν ἀπήλλαξε τὸν θεὸν αὐτοῦ ἀναλόγου τινὸς κακίας, τῆς ἐπιχαιρεκακίας (*Εὐμ.* 560—562)[5]) *ἀλλ' οὐδὲν ἧττον δὲν ἦτο δυνατὸν ὁ θεόσοφος ποιητὴς ὁ ἐν πᾶσι τὴν ἠθικὴν τοῦ θεοῦ τελειότητα ἐξαίρων*

---

[1]) *Κατὰ ταῦτα λέγεται ὑπὸ τοῦ Σοφ.* „*οὐκ ἔστι τοῖς μὴ δρῶσι σύμμαχος τύχη*“ *ἀποσπ.* 371 (*N*). *Πρβλ. καὶ ἀποσπ.* 842 *ὅπερ εἶναι ἰσοδύναμον τῷ στίχ.* 472 *τῶν* „*Περσῶν*“, *καὶ ὅπερ ἐν τῷ αἰσχυλείῳ ἀποσπ.* 386 (*N*) „*φιλεῖ δὲ τῷ κάμνοντι συσπεύδειν θεός*“. *Πρβλ. καὶ Εὐριπ. ἀποσπ.* 435 (*N*).

[2]) *Βραχεῖαν τινα χρονολογικὴν σειρὰν τῆς ἰδέας περὶ φθόνου τῶν θεῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀναγράφει ὁ* Eichhoff, über einige relig. sittl. Vorstell. d. Griechen *σ.* 5 *ἑ.* — *Περὶ τοῦ φθόνου πραγματευονεται καὶ οἱ Λήρσιος,* Popul. Aufs. *σ.* 35—51, Limbourg-Brouver, Histoire de la civilisation etc. VIII, *σ.* 30—34, *Ὁ* Ziegler, Geschichte der Ethik *σ.* 251 *σημ.* 25 *ἀπαλλάσσων τὸν Ἡρόδοτον λίαν ὀρθῶς ἀπὸ τῆς ταπεινῆς ταύτης περὶ θεοῦ ἰδέας ἀποφαίνεται ὅτι* „der wahrhaft fromme Hellene ebenso wie der fromme Jude(!) im Zorn Jehovahs die Heiligkeit seines Gottes ahnend sich klar machte“. *Προφανῶς ὁ συγγραφεὺς τῇ γνώμῃ ταύτῃ ἐξέστη τοῦ μετρίου, διότι αὕτη ὑποτίθησιν ὅτι ἡ περὶ θεοῦ ἰδέα κατὰ τὸν μονοθεϊσμὸν τῶν Ἰουδαίων καὶ κατὰ τῶν πολυθεϊσμὸν τῶν Ἑλλήνων ὁρμᾶται ἐκ τῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως τοῦ θεοῦ, τοὐθ' ὅπερ αὐτὸ πρὸς ἑαυτὸ ἀντιφάσκει.*

[3]) *Ὁ Κικέρων ὁρίζει αὐτὸ* „aegritudo recepta propter alterius res secundas“ *Τουσκουλ. διαλ.* IV, 8.

[4]) *Περὶ τοῦ φθόνου παρ' Αἰσχύλῳ πραγματεύεται ὁ* Hoffmann *ἐν τῇ διατριβῇ* „Aeschylos u. Herodot über den *φθόνος* der Gottheit“ *ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμ. Φιλολόγῳ ἐν τόμ.* XV, *σ.* 224—266.

[5]) *Καὶ Σοφ. Αἴ.* 79.

τυφλῶς νὰ συνταχθῇ τῇ ἀφελεῖ τοῦ λαοῦ ἰδέᾳ, καὶ νὰ πιστεύσῃ ὡς οὗτος ὅτι ἅπαν τὸ θεῖον φθονερόν.[1])

Παρ' Αἰσχύλῳ ὁ φθόνος τῶν θεῶν δὲν εἶναι ἀπόλυτός τις ἰδιότης ὡς ὁ λαὸς ἐδόξαζεν ἀλλ' ἔχει ἠθικὸν χαρακτῆρα· δὲν ἐξεγείρεται ὑπὸ τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρώπου, ἐξανίσταται μόνον κατὰ τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ. Ἀναφαίνεται μόνον ἐκεῖ ἔνθα ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ εὐδαιμονίᾳ αὐτοῦ λησμονεῖ τὴν ἰδίαν, τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ προσήκοντος μέτρου, αἴρεται ὑπὲρ τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους καὶ ἐν τῇ αὐθαδείᾳ ταύτῃ ὀλιγωρεῖ αὐτῶν τῶν θεῶν. „Παλαίφατος δ' ἐν βροτοῖς γέρων λόγος τέτυκται ..... ἐκ δ' ἀγαθᾶς τύχας γένει βλαστάνειν ἀκόρεστον οἰζύν· δίχα δ' ἄλλων μονόφρων εἰμί· τὸ δυσσεβὲς γὰρ ἔργον μετὰ μὲν πλείονα τίκτει κ. τ. ἑ.“ (Ἀγαμ. 750—760) *ἰσχυρίζετα σαφέστατα ὁ χορὸς*[2]) *ὁ συνήθως τὴν γνώμην τοῦ ποιητοῦ λέγων, διότι τοὐναντίον ἡ μετὰ δικαίου εὐτυχία εἶναι ἄφθαρτος· ὁ ἄνθρωπος, λέγει ὁ χορὸς ἐν ταῖς Εὐμενίσιν „ἀνάγκας ἄτερ δίκαιος ὢν οὐκ ἄνολβος ἔσται, πανώλεθρος* (δ) *οὔποτ' ἂν γένοιτο“* (*Εὐμεν.* 550 *ἰδ. καὶ Ἀγαμ.* 761).[3])

Κατὰ ταῦτα ὁ φθόνος εἶναι τὸ ἀντίρροπον τῆς ἀνθρωπίνης ὕβρεως, ὡς τοῦτο καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ φοβος τοῦ Ἀγαμέμνονος κατὰ τὴν θριαμβευτικὴν αὐτοῦ εἰς τὸ Ἄργος εἴσοδον (*Ἀγαμ.* 921*ἑ.* 946)[4]) *ἐμφαίνει. Δὲν εἶναι ἄρα ἐσωτερικὴ κακία τῶν θεῶν*[5]), *ἀλλ' ἰσχυροτέρα τις νέμεσις ἀναγκαία πρὸς*

---

[1]) *Διὰ τὸν λόγον τοῦτον νομίζομεν ὅτι σφάλλεται ὁ* Buchholtz, „die sittl. Weltanschauung etc. *σ.* 188 *πιστεύων ὅτι ὁ Αἰσχύλος ὡς ἀληθὴς καὶ „γνήσιος“ Ἕλλην ἐπεδοκίμασε καὶ ἀπεδέξατο τὴν ταπεινὴν τῶν κοινῶν ἀνθρώπων ἰδέαν περὶ τοῦ φθόνου τῶν θεῶν.*

[2]) *Πρβλ. καὶ Ἑπτ.* 768 *καὶ* Hoffmann, *Φιλολόγου* XV, Aesch. u. Herod. über den *φθόνος κ. τ. λ. σ.* 239. 240.

[3]) *Ἡ τελευταία αὕτη ἰδέα πολλαχῶς ὑπὸ τῶν λυρικῶν ἐπαναλαμβάνεται· Γεύματος χάριν ἰδ. Σολ.* 13, 9. *Θεογν.* 197(*Β*), *Πινδ. Νεμ.* VIII, 30.

[4]) *Ὁ μνημ. στίχ.* 946 *δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν δύναμιν τῶν ὀφθαλμῶν, ἣν ὁ φθονερὸς θεὸς ἀπονέμει ὡς ὁ* Naegels., Nachh. Theol. *σ.* 51. *νομίζει Πρβλ. καὶ* Schmidt, Ethik d. Griech. I, *σ.* 81.

[5]) *Ὁ Πινδ. λέγει σαφῶς „θεός ἐστιν ἀπήμων κέαρ“ Πυθ.* X, 38. *Οτι δὲ καὶ ἐν τῇ διαγωγῇ τοῦ Διὸς πρὸς τὸν Προμηθέα δὲν ὑπάρχει φθόνος τῶν θεῶν ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς τοῖς δοθεῖσι τοῖς ἀνθρώποις, εἴπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν. Πρβλ. δὲ καὶ* Hoffmann, Aech. u. Her. über

τήρησιν τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ διὰ τοῦτο προφανῶς ἐκδήλωσίς τις τῆς δικαιοσύνης τοῦ θεοῦ.[1])

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης τῶν θεῶν κατὰ τὸν ἀνθρώπινον βίον. Ὑπολείπεται δὲ νὰ εἴπωμεν ὀλίγας ἔτι λέξεις περὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης κατὰ τὸν βίον μετὰ θάνατον.

Τὰ πρῶτα σπέρματα δικαιοσύνης τινὸς πέραν τοῦ τάφου[2]) *ἐπικειμένης τοῖς ἀνθρώποις, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν τιμωρίαν τῶν νεκρῶν παρ' Ὁμήρῳ εὑρίσκομεν, οἷα εἶναι ἡ τοῦ Σισύφου*

---

den *φθόνος σ.* 234 *ἑ.*, Blümner, d. Idee d. Schicksals b. Aesch. *σ.* 14. Ὁ Buchholtz, die sittl. Weltansch. d. Pind. u. Aesch. *σ.* 188. 189 *λόγον περὶ τοῦ φόβου τῶν θεῶν ποιούμενος ἀνάγει εἰς τὸν φθόνον τοῦ Διὸς τήν τε τιμωρίαν, ἣν ἡ αὐθάδης διαγωγὴ τοῦ Προμηθέως ἐπισπᾶται καὶ τὰς νουθεσίας τοῦ Ὠκεανοῦ ἐν στιχ.* 318. 328. *Ἡμεῖς γινώσκομεν ὅτι κατὰ τῆς αὐθαδείας ἐν γένει καὶ τῆς ὕβρεως οὐχὶ ὁ φθόνος* (Götterneid) *ὡς „λύπη ἐπ' ἀλλοτρίοις ἀγαθοῖς" κατὰ Πλούταρχον ἀλλὰ ἡ νέμεσις τῶν θεῶν ἐξανίσταται, ὡς δὴ αὕτη καὶ κατὰ τοῦ αὐθάδους τρόπου τοῦ Προμηθέως καὶ τῆς ἀχαλινώτου γλώσσης αὐτοῦ ἐξηγέρθη. Ἂν δὲ οἱ λόγοι τοῦ Ὠκεανοῦ ἀναφέρονται μόνον εἰς τὴν ὕβριν, ὡς συνεπαγομένην τὴν νέμεσιν οὐχὶ δὲ τὸν φθόνον ἐν τῇ συνήθει αὐτοῦ ἐννοίᾳ, ὡς ἡμεῖς νομίζομεν, ἢ οὔ, κρινέτω ὁ ἀναγνώστης· ἰδοὺ οἱ στίχοι „τοιαῦτα μέντοι τῆς ἄγαν ὑψηγόρου | γλώσσης, Προμηθεῦ, τὰ πίχειρα γίγνεται" καὶ „ἢ οὐκ οἶσθ' ἀκριβῶς, ὢν περισσόφρων, ὅτι γλώσσῃ ματαίᾳ ζημία προστρίβεται"; Ποῦ τὸν φθόνον εὑρίσκει ὁ* Buchholtz;

[1]) *Εἰς τὸ χωρίον Ἀγαμ.* 1005—1017 *ἐν ᾧ κατὰ τὴν συνήθη ἑρμηνείαν* (Schmidt, Ethik der Griech. I, *σ.* 82 *καὶ* Enger, *ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἀγαμέμνονος) περὶ τινος ἑκουσίας ἀποβολῆς μέρους τοῦ πλούτου πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ φθόνου τῶν θεῶν πρόκειται, ἡμεῖς δὲν ἀποδίδομεν μεγάλην σημασίαν ἐν ὅσῳ τὸ χωρίον εἶναι ἠκρωτηριασμένον, καὶ ἔχει ἐν ἑαυτῷ ἰσχυρὰν ἀντίφασιν ἀσυμβιβάστων ἐννοιῶν τῆς ἑκουσίας δηλ. ἀποβολῆς μέρους τῆς κτήσεως καὶ τῆς σωτηρίας ἐξ ὁλοσχεροῦς ὀλέθρου μετὰ τὴν μικρὰν ταύτην ἀποβολήν· ἴδ. τοὺς στίχους:*

Καὶ πρὸ μέν τι χρημάτων
κτησίων ὄκνος βαλὼν....
οὐκ ἔδυ πρόπας δόμας
πημονᾶς γέμων ἄγαν.

[2]) *Περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἰδέας περὶ ἀθανασίας τοῦ ἀνθρώπου παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἴδ. Λήρσιον ἐν* Popul. Aufs. *σ.* 320. Naegels., Homer. Theolog. *σ.* 470 *σημ.* 222. Zeller, Philosophie der Griechen I. *σ.* 47 (*ἔκδ.* 2*α*).

καὶ Ταντάλου[1]) *καὶ τὰ ὁποῖα ἐν τῇ λατρείᾳ τῶν μυστηρίων ἐπιδιωκόντων διὰ καθαρμῶν καὶ ἱλασμῶν*[2]) *βελτίονά τινα βίον ἐν τῷ κόσμῳ τῶν νεκρῶν, εἶναι παρ' Αἰσχύλῳ τοσούτῳ μᾶλλον τελειότερα ὅσῳ καὶ ἡ ἰδέα τοῦ μετὰ θάνατον βίου εὐκρινέστερόν πως ἀνεπτύχθη καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου πνευματικωτέρα ἐνομίσθη.*[3])

Ὁ Αἰσχύλος ἐξαίρει τὴν διττὴν τοῦ ἀνθρώπου φύσιν τὴν ψυχικὴν καὶ τὴν σωματικήν· ἡ ψυχὴ διασῴζει τὴν ἑαυτῆς ὕπαρξιν καὶ μετὰ τὴν φθορὰν τοῦ ὡς „νεκροῦ" ἁπλῶς ὑπολειπομένου σώματος.

Ἡ συχνὴ δ' ἐπιμιξία τῶν νεκρῶν πρὸς τὸν κόσμον τῶν ζώντων μετὰ φροντίδος περὶ τῶν ἐπὶ γῆς συμβαινόντων (ὅθεν καὶ σύμπραξις κατὰ τὰς ἐκτελέσεις τῶν ἐκδικήσεων (*Χοηφ.* 130. 140*ἑ.* 456. 460 *κ. τ. τ.*) *ἡ μεγάλη σοφία καὶ ἱκανότης τοῦ προφητεύειν*[4]), *ἔπειτα αἱ εὐρεῖαι διαστάσεις τῆς μετὰ θάνατον κολαζούσης δικαιοσύνης καθιστῶσι φανερὸν πόσον ὑψηλὴ ἦτο ἡ ἀντίληψις τοῦ μετὰ θάνατον βίου.*

Πᾶς τις μετὰ θάνατον εἶναι ὑπεύθυνος τῶν ἐπὶ γῆς πεπραγμένων (*Εὐμ.* 340)· *ἐν τῷ κάτω κόσμῳ τῷ τόπῳ τῶν ψυχῶν ἀπονέμεται αὐστηρῶς ἡ δικαιοσύνη εἰς πάντας ἄνευ ἐξαιρέσεως καὶ ἄνευ συγγνώμης ὡς ποινὴ τῶν ἐγκλημάτων* (*Ἱκετ.* 228. 229. 416. 231) *ἐκτελουμένη κυρίως μὲν ὑπὸ τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἄρχοντος τῶν νερτέρων Ἅιδου* (*ἢ Πλούτωνος*)[5]),

---

[1]) Naegel., Hom. Theol. *σ.* 371. 372*ἑ.* Welcker, Gr. Götterl. I, *σ.* 820—822. Schmidt, Ethik d. Griech. I, *σ.* 71. 97. 98*ἑ.* 100—103.

[2]) Hermann, Gottesdienstlich. Alterthümer II, § 32, *σ.* 193 *σημ.* 12 *καὶ Πλουτάρχ. Ἠθικ.* 21F. *πρβλ. καὶ τὸ ἀπόσπ. τοῦ Σοφ.* 719(*Δ*). 753(*N*) *περὶ οὗ καὶ ὁ Πλούτ. ἐν τῷ μνημονευθέντι χωρίῳ λόγον ποιεῖται.*

[3]) *Ἤδη παρ' Ὁμήρῳ ἔχουσιν αἱ σκιαὶ τῶν νεκρῶν (εἴδωλα καμόντων* Preller, Gr. Mythol. I, 679) *διάφορα αἰσθήματα ἰδ.* Welcker, Gr. Götterl. III, *σ.* 78. Lobeck, Aglaoph. I, 362. 367. Naegels., Hom. Theol. *σ.* 371. 470 *καὶ σημ.* 222. Nitzsch, zur Odyssee III, *σ.* 170.

[4]) *Καὶ* Schmidt, Ethik d. Griech. I, *σ.* 117*ἑ.*

[5]) *Ὁ αὐτὸς ὀνομάζεται „Ζεὺς τῶν κεκμηκότων"* (*Ἱκετ.* 157 *καὶ* Hermann, Trag. Aeschyl. I, *σ.* 331), *Ζεὺς ἄλλος"* (*ἐν Ἱκετ.* 231) *ἀναμφηρίστως αὐτὸς καὶ οὐχὶ ὁ Ὀλύμπιος ἰδ.* Naeg., Nachh. Theol. *σ.* 125, Schmidt, Ethik d. Gr. I, *σ.* 104. *Ἐν Περσ.* 628 *καλεῖται „βασιλεὺς ἐνέρων". Πιστεύει δὲ καὶ ὁ Πίνδαρος ὅτι „τὰ δ' ἐν τᾷδε Διὸς ἀρχᾷ ἀλιτρὰ κατὰ γᾶς δικάζει τις."*

„μέγας γὰρ Ἅιδης ἐστὶν εὔθυνος βροτῶν | ἔνερθε χθονός, | δελτογράφῳ δὲ πάντ' ἐπωπᾷ φρενί" (Εὐμ. 273), πολλαχῶς ὅμως καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν χθονίων θεῶν, Ἐρινύων, Ἀρῶν κ. τ. λ. καὶ δὴ καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς τοῦ τῶν πάντων κυρίου.[1])

Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἡ ἀμοιβὴ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ζώντων ἐναρέτων οὐδεμιᾶς ἀξιοῦται μνείας, καίτοι τοῦ θεοσεβοῦς ποιητοῦ ἄλλως, ὡς εἶναι εὐνόητον, μετὰ τῶν ὁμοδόξων Πινδάρου καὶ Σοφοκλέους[2]) σαφῆ ἔχοντος ἰδέαν αὐτῆς.

Λόγος τούτου εἶναι τοῦτο μὲν ἡ μνημονευθεῖσα τάσις τοῦ Αἰσχύλου νὰ ἐξαίρῃ τὴν τιμωρίαν τοῦ κακοῦ τοῦτο δὲ ἡ φύσις αὐτῆς τῆς τραγῳδίας „δι' ἐλέου καὶ φόβου περαινούσης τὴν τῶν παθημάτων καθαρσιν"[3]) καὶ τέλος ὅτι ἐν τῷ δράματι ἐκ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παθῶν τῶν δρώντων προσώπων ἀναπτυσσομένῳ μὴ ἐπεξερχομένῳ δὲ σειρὰν ὑποκειμενικῶν θεωριῶν, οὔτε δυνατὴ οὔτε ἀναγκαία ἦτο ἡ ἀκριβὴς πάντων τῶν θεολογικῶν δοξῶν ἀναγραφή.

---

[1]) Περὶ τοῦ διϊσχυρισμοῦ τούτου πολλὰ εἶναι εἰρημένα. Τὸ καθ' ἡμᾶς νομίζομεν ὅτι οὐ μόνον τὰ δύο παραδείγματα Ἀγαμ. 58 καὶ Χοηφ. 381 σημαίνουσιν ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ἐκτείνεται μέχρι τοῦ κάτω κόσμου, ἀλλ' ἡ ἀντίληψις καθ' ὅλον ὅτι ὁ Ζεὺς εἶναι πηγὴ πάσης ἀρχῆς καὶ δυνάμεως (ἰδ. Κεφ. I)· πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὸ συμβεβηκὸς ὅτι παρόμοια δικαιώματα καὶ οἱ ἄλλοι θεοὶ κέκτηνται· Οὕτω παραδείγματος χάριν ἡ Δίκη ἡ κατ' ἐξοχὴν κυρία τῆς δικαιοσύνης ἀναλαμβάνει καὶ τὸ ἔργον τῶν Ἐρινύων, τὴν ἐκδίκησιν, ὡς τὸ ἀπόσπ. 257(Δ). 259(N) . . . „τοῦ θανόντος ἡ Δίκη πράττει κότον" (οὐχὶ τόκον ὡς ὁ Nauck γράφει) διδάσκει (ἴδ. καὶ κεφ. I). Ἔπειτα δὲ καλεῖται ὁ Ζεὺς οὐχὶ σπανίως χθόνιος (καταχθόνιος). Οὕτω ἐν Ὁμ. Ἰλιαδ. X, 457: Ζεύς τε καταχθόνιος καὶ ἐπαινὴ Περσεφόνεια (πρβλ. Preller, Gr. Mythol. I, σ. 123, σημ. 5) καὶ παρ' Ἡσιοδ. ἐν Ἔργ. 463 χθόνιος (κατὰ τὴν διασκευὴν τοῦ Ληρσίου, Popul. Aufs. σ. 298 ἑ.). Ὡσαύτως κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λέγεται „Ζεὺς χθόνιος" καὶ παρὰ Σοφ. Οἰδ. Κολ. 1606, περὶ οὗ ἴδ. Lübker, Theol. u. Ethik d. Sophokl. I, σ. 30. O. Müller, Eumeniden, σ. 140, πρβλ. δὲ καὶ Naegelsb., Nachh. Theol. σ. 346.

[2]) Πινδ. Ὀλυμπ. II, 115. Νεμ. I, 105. Ἰσθμ. III, 109. Θρῆνος 2, Σοφ. Ἀντιγ. 74. 89· μάλιστα ὁ Σοφ. ἀναφέρει καὶ ἀνταμοιβὴν τοῦ δεινοπαθήσαντος ἐπὶ γῆς Οἰδ. Τυραν. 1565.

[3]) Ἀριστ. ποιητ. κεφ. 6.

Παραπέμπω εἰς τὸν Αἰσχύλον κατὰ τὴν στερεότυπον ἔκδοσιν τοῦ Weil, *εἰς τὰ ἀποσπάσματα κατὰ τὰς ἐκδόσεις τοῦ Δ= Δινδορφίου καὶ N=*Nauck, *εἰς τὸν Πίνδαρον κατὰ τὴν τοῦ* **Hartung.**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ.

Druck von Hesse & Becker in Leipzig